

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О.О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ВЕРЕСЕНЬ
ЖОВТЕНЬ

2018

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Скляренко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім». 15 3
	Селігей П. О. Про джерела і найдавніші етапи німецького пуризму 10
	Вербич С. О. Кельтська гідронімія в басейні Дністра. 32
	Іваночко К. М. Становлення суфіксальної акцентуації дієслів першого структурного класу в південно-західних говорах української мови 43
	Богущий В. М., Голубовська І. О. Мовні моделі простору як національно-культурний феномен 59
	Просяник О. П. Наукова концепція Ф. де Соссюра у світлі нових автографічних матеріалів 68
РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Єрмоленко С. С. Ярмач В. І. Семантика і прагматика темпоральності у сербському літературно-художньому дискурсі: структурні, стилістичні та компаративні аспекти 78
НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
	Хроніка 81
	Микола Петрович Савицький 86

CONTENTS	Skliarenko V. H. «Dark places» in «The Lay of hor's Host». 15	3
	Selihey P. O. On the sources and early stages of German purism.	10
	Verbych S. O. Celtic hydronymy in the Dnister basin	32
	Ivanochko K. M. The growth of the suffixal accentuation of the verb structural class I in the southwestern Ukrainian subdialects	43
	Bohutskyi V. M., Holubovska I. O. Linguistic models of space as a national-cultural phenomenon	59
	Prosianyk O. P. F. de Saussure's conception of in the light of his new-found autograph materials	68
	REVIEWS AND ANNOTATIONS	
	Yermolenko S. S. Yarmak V. I. Temporal semantics and pragmatics of Serbian artistic discourse: structural, stylistic, and comparative aspects.	78
	SCIENTIFIC LIFE	
	News items	81
	Mykola Petrovych Savyts'kyi	86

«ТЕМНІ МІСЦЯ» В «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ». 15

У статті розглядаються три «темні місця» «Слова» («О руская земле! уже за Шеломянемъ еси», «О руская землѣ! уже не Шеломянемъ еси», «скочи влъкомъ до Немиги съ Дудутокъ»). Суть першої аналізованої фрази полягає в тому, що Ігореве військо тільки-но вступило на половецьку землю, рідна земля залишилася позаду — вона сховалася за прикордонним пагорбом. І хоч її не видно, але вона була близько. Суть другої аналізованої фрази дещо інша: Ігореве військо вже заглибилося на територію половців, і руська земля залишилася далеко позаду (не була за пагорбом, як раніше). Автор вважає, що прочитання Р. О. Якобсона третьої аналізованої фрази загалом правильне (вносяться лише деякі корективи в це прочитання).

Ключові слова: Руська земля, пагорб, фраза-вигук, Дудутки, тік, дунути.

«О руская земле! уже за Шеломянемъ еси»

Перші видавці «Слова» сприйняли *Шеломя* як назву руського села в пограничній з половцями Переяславській землі і тому подали це слово з великої літери. У 1810 р. О. Х. Востоков встановив, що слово *шеломя* означає «височина, пагорбок» і перекладає аналізовану фразу зі «Слова»: «О Руська земле! Уже ти за горами», тобто Ігореве військо вступило на половецьку землю, а рідна земля залишилася позаду, за горою і її вже не видно. Переважна більшість дослідників і перекладачів «Слова» прийняла таке розуміння лексеми *шеломя* і аналізовану фразу перекладає: «О Руська земле! Уже за височиною» (рос. высотой) ти» (М. Ф. Грамматін). «О Руська земле! Ти вже за горою» (М. О. Максимович), «О Руська земле! Ти вже за пагорбом (рос. холмом)» (Я. Малашев), «О Руська земле, уже за горою єси!» (О. М. Огоновський), «О Руська земле! Ось уже ти і за кордоном» (Д. І. Прозоровський), «О Руська земле, уже ти за пагорбами» (рос. холмами)!» (В. О. Яковлєв), «Руська земле, вже ти за горою єси!» (М. К. Грунський), «О земля моя Русская! / Уже позади — / за курганом ты!» (І. О. Новиков), «О Руська земле! Уже ти за пагорбом (рос. холмом)»! (О. С. Орлов), «О Руська земле! Уже ти за [прикордонним] пагорбом» (рос. холмом)»! (Д. С. Лихачов), «О Руська земле, ти вже за пагорбом (рос. холмом)»! (М. К. Гудзій), «О Руська земле, а ти вже сховалася за пагорбом (рос. холмом)»! (І. П. Єрьомін), «О Руська земле, ти вже за горою!» (Р. О. Якобсон, І. Огієнко), «О Русская земля, / Уже за холмом, уже за шеломянем еси!..» (О. К. Югов), «О Руська земле! Уже за пагорбом (рос. холмом) ти!» (О. В. Творогов), «О Руська земле! Ти вже за пагорбом (рос. холмом)»! (М. О. Мещерський, Л. О. Дмитрієв), «О Руська земле, уже за горами єси!» (Л. Є. Махновець).

Слід зазначити, що між дослідниками існує суттєва розбіжність у розумінні Руської землі, про яку йдеться в обох фразах-вигуках. Переважна більшість дослідників і перекладачів «Слова» (див. наведені вище переклади) розуміє словосполучення *Руська земля* як територію руських князівств,

рідну землю, яку залишило позаду Ігорєве військо і вступило на територію половців. Деякі дослідники (перші видавці «Слова», Д. М. Дубенський, А. В. Лонгінов, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиги, В. І. Стеллецький) думають інакше. Вони вважають, що Руська земля в обох фразах-вигуках — це Ігорєве військо, яке перейшло кордон і вступило (а потім заглибилося) на територію половців, пор. переклади обох фраз цими дослідниками: «О руські люди! Далеко вже ви за Шеломенем» (Шеломя — назва руського села в Переяславському князівстві, див. с. 1), «О руські люди! Уже ви за Шеломенем» (перші видавці «Слова»), «О руська земле — замість військо, дружина»¹: «Русь! Ти вже під горою!», «О Русь, уже ти спустилася під гору!» (Д. М. Дубенський), «О, Руський народе-земле, уже за височиною (рос. возвышением) ти!», «О, Руський народе-земле, уже не підносишся ти!» (А. В. Лонгінов). «У “Слові” — звернення до русів, як таких, що вже перебували за своїми сторожовими курганами далеко в степу половецькому»²: «О Руська земле, уже за курганом ти!», «О Руська земле, уже за курганом ти! (С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиги), «О Руські полки! Ви вже за пагорбами (рос. холмами) прикордонними», «О руські полки! Ви вже за пагорбами прикордонними» (В. І. Стеллецький). З цього приводу Д. С. Лихачов зазначає: «“Руська земля” в значенні війська, справді, зустрічається в літописах і документах, проте лише в тих випадках, коли руське військо представляло всю Руську землю, коли в ньому брали участь дружини багатьох руських князівств. Ігорєве військо, однак, усієї Руської землі не представляло, тому припускаємо, що мова тут іде про Руську країну, яка сховалася за прикордонним “шеломанем” — пагорбом»³. Один з найвиразніших представників тієї точки зору, що Руська земля у фразах-вигуках «Слова» — це Ігорєве військо В. І. Стеллецький пише: «Поширене розуміння слів “О Руская земле...” і т. д. як вигуку про Руську країну порушує цілісність картини і розповіді і є сентиментально-романтичною модернізацією розуміння цього рефрена, яке бере початок від В. А. Жуковського»⁴.

Проте не можна погодитися з твердженням В. І. Стеллецького, що при традиційному розумінні слів «О Руская земле» порушується цілісність розповіді. Такий зміст згаданих слів («уся Русь, територія всіх руських князівств») є характерним для «Слова», пор. вирази: «наведе своя храбрія плъкы на землю Половъцькую за землю Руськую» або «Вступита, господина (Рюрик і Давид. — В. С.) въ злата стремень за обиду сего времени, за землю Русскую» та ін. при «Рускыя плъкы отступиша».

Деякі дослідники намагаються прив’язати гору, про яку йдеться в аналізованому місці «Слова», до якоїсь конкретної гори. П. Бутков убачає в *шоломя* Ізюмський високий курган⁵. О. Ф. Вельтман вважає, що Ігор ішов на половців через Гребенні гори, які знаходилися на правому боці Дінця. Гребінь

¹ Слово о плъку Игоревѣ Святъславля плѣтворца стараго времени / Объясненное по древ. письм. памятникам магистром Д. Дубенским. — М., 1844. — С. 45.

² Слово о полку Игореве / Ред. древнерус. текста и пер. С. Шамбинаго и В. Ржиги; коммент. к тексту В. Ржиги и С. Шамбинаго. — М.; Ленинград, 1934. — С. 244.

³ Лихачев Д. С. Комментарий исторический и географический // Слово о полку Игореве. — М.; Ленинград, 1950. — С. 399 (сер. «Литературные памятники»).

⁴ Стеллецький В. І. Примечания к древнерусскому тексту «Слова о полку Игореве» // Слово о полку Игореве : Древнерус. текст и пер. — М., 1965. — С. 133.

⁵ Бутков П. Нечто к «Слову о полку Игоря» // Вестн. Европы. — М., 1821. — Ч. 121. № 21. — С. 55.

цих гір, на його думку, звався колись Шолом'ю ⁶, а тому аналізовану фразу він перекладає: «О Руська земле, ти вже за Шелом'ю, далеко!». П. П. В'яземський переконаний, що *шеломень* у «Слові» слід розуміти в переносному значенні — «вершина щастя», як гр. *κορυφήν* «вершина, завершення, вінець», лат. *columen* «вершина, вищий ступінь». нім. *Gipfel* «вершина, апогей» ⁷.

На наш погляд, переважна більшість дослідників і перекладачів «Слова» аналізовану фразу загалом перекладає правильно. Наш переклад не відрізняється від більшості запропонованих: «О Руська земле! Уже за пагорбом ти!». Суть аналізованої фрази полягає в тому, що Ігореве військо тільки-но вступило на половецьку землю, рідна земля залишилася позаду — вона сховалася за прикордонним пагорбом. І хоч її не видно, але вона була близько.

Аналізовану фразу слід розглядати в тісному зв'язку з майже тотожною фразою в іншому місці тексту «Слова»: «О Руская землѣ! уже не Шеломянемъ еси». У цьому місці тексту йдеться про другий день після перемоги русів у першій битві з половцями, коли Ігореве військо вже заглибилося на територію половців.

«О Руская землѣ! уже не Шеломянемъ еси»

Друга фраза-вигук відрізняється від першої фрази-вигуку насамперед наявністю частки *не* на місці прийменника *за*. Переважна більшість дослідників і перекладачів «Слова», починаючи від П. Г. Буткова, вважає таку заміну опискою і виправляє *не* на *за* або однаково перекладає обидві фрази (П. Г. Бутков, М. Ф. Граматін, М. О. Максимович, Ф. І. Буслаєв, О. Ф. Вельтман, М. С. Тихонравов, Я. Малашев, О. М. Огоновський, Я. О. Яковлев, Ф. Є. Корш, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига, І. О. Новиков, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов, М. К. Гудзій, І. П. Єрьомін, Р. О. Якобсон, В. І. Стеллецкий, І. Огієнко, О. В. Творогов, М. О. Мещерський, Л. Є. Махновець, Л. О. Дмитрієв).

О. О. Партицький, на відміну від більшості дослідників, виправляє за першої фрази-вигуку на *не*. При цьому він *шеломя* перекладає як «захист». Його переклад обох фраз є таким: «О земле рідная, ти вже не єсть безпечним захистом тепер!», «О земле руская, ти вже не єсть могучим захистом тепер!». М. К. Грунський не робить такого роду заміни, але вважає, що в першій фразі *шеломя* вжито в його первісному значенні — «холм, пагорб», а в другій — у метафоричному — «захист, заслона». Другу фразу вчений перекладає: «руська земле, ти вже нам не заслона» (*шеломянем* він схильний читати як *шеломя нам*). Інакше підійшов до вирішення цього питання О. К. Югов: він зберігає *за* у першій фразі, а *не* — у другій, але додає до *не* у другій фразі прийменник *за*, вважаючи, що цей прийменник був помилково пропущений (ще раніше таку правку робить О. С. Шишков: не за *шеломянемъ*). Переклад другої фрази-вигуку стає таким: «О Русская земля! / ты не за *шеломянем* еси!», тобто вже не пагорб відділяє руських воїнів від руської землі, як раніше (коли вперше була вжита фраза-вигук), а значна відстань, оскільки руське військо «уже глибоко ввійшло в Половецький степ і його вже оточують половці» ⁸. Ми переконані, що О. К. Югов має рацію і його підхід правильний.

⁶ Вельтман А. Ф. Слово об ополчении Игоря Святославича, князя Новгород-Северского, на половцев в 1185 г. — 2-е изд. с прил. подлинника по списку императрицы Екатерины II, летописных сказаний и пояснений. — М., 1866. — С. 43.

⁷ Вяземский П. П. Замечания на «Слово о плку Игоревѣ». — СПб., 1875. — С. 151.

⁸ Слово о полку Игореве / Пер., коммент. и ст. А. Югова. — М., 1970. — С. 141.

Різниця між першою і другою фразами-вигуками «Слова» стає ще більше зрозумілою, якщо взяти до уваги слова, які, за М. М. Карамзіним, говорили один одному руські воїни після перемоги над половцями в першій битві: «Що скажуть тепер наші брати і Святослав Київський? Вони билися з половцями ще дивлячись на Переяславль, і не наважувалися йти в їхню землю, а ми вже в ній, скоро будемо за Доном і далі в краях приморських, де ніколи не були батьки наші; знищимо варварів і здобудемо славу вічну»⁹. Наведені слова дозволяють зрозуміти суть другої фрази-рефрену: Ігореве військо вже заглибилося на територію половців, і руська земля залишилася далеко позаду (не була за пагорбом, як раніше), про що говориться і в іншому місці «Слова»: «Дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброе гнѣздо. далече залетѣло». Тому переклад другої фрази-вигуку ми пропонуємо такий: «О, Руська земле! Уже далеко ти!» або буквально «О, руська земле! Уже не за пагорбом ти!».

«скочи влъкомъ до Немиги съ Дудутокъ»

Перші видавці «Слова о полку Ігоревім» не дають ніяких коментарів до слова *Дудутокъ*, але сприймають його як географічну назву, про що свідчить їхній переклад досліджуваної фрази: «і з Дудуток пустився (Всеслав Полоцький. — В. С.) як вовк до Немиги». Переважна більшість дослідників і перекладачів «Слова» теж вважає, що Дудутки — це географічна назва, і намагається встановити місцезнаходження загадкових Дудуток. Висловлювалися різні думки. Ряд дослідників (В. В. Капніст¹⁰, І. В. Беляєв¹¹, Є. В. Барсов¹², А. В. Лонгінов¹³) пов'язує їх з містом Дудичі біля Мінська, В. Г. Анастасевич — із селом Будутки біля Пскова¹⁴. М. П. Барсов у Дудутках теж убачає Дудичі, але думає, що вони мали б знаходитися біля Києва, оскільки Всеслав утікав у свою вотчину з Києва¹⁵. Я. Дроздович¹⁶ і М. Булахов¹⁷ припускають місцезнаходження Дудуток у Полоцькій землі. Більшість же коментаторів і перекладачів «Слова», починаючи від Д. М. Дубенського (при цьому Д. М. Дубенський посилається на М. М. Карамзіна) вважає, що Дудутки — це місцевість біля Новгороду, де існував монастир «на Дудутках». Проте біля Новгороду таке містечко не засвідчене, а посилання на М. М. Карамзіна

⁹ Карамзин Н. М. История государства Российского. — СПб., 1816. — Т. 3. — С. 64–65.

¹⁰ Див.: Бабкин Д. С. «Слово о полку Игореве» в переводе В. В. Капниста // Слово о полку Игореве : Сб. исслед. и ст. — М. ; Ленинград, 1950. — С. 391.

¹¹ Беляев И. Д. О географических сведениях в древней России // Зап. Императ. рус. географ. о-ва. — СПб, 1852. — Кн. 6. — С. 165.

¹² Барсов Е. В. Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси. — М., 1889. — Т. 3. Лексикология «Слова» (А–М). — С. 222.

¹³ Лонгинов А. В. Историческое исследование Сказания о походе Северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 г. — Одесса, 1892. — С. 170.

¹⁴ Див.: Прийма Ф. Я. «Слово о полку Игореве» в научной и художественной мысли первой трети XIX века // Слово о полку Игореве : Сб. исслед. и ст. — М.; Ленинград, 1950. — С. 298.

¹⁵ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. — 2-е изд. — Варшава, 1885. — С. 185.

¹⁶ Дроздович Я. [Аб знаходжанні мясцовасцей, успамянутых у «Слове аб палку Ігара»] // «Слово о полку Игоревѣ» у асвятленні дзеячаў беларускай навукі, літаратуры і культуры : Зб. навук. і юбіл. матэрыялаў. — Мінск, 2000. — С. 93–94.

¹⁷ Булахав М. Г. Беларускія перакладчыкі, даследчыкі, ілюстратары «Слова о полку Игоревѣ». — Мінск, 2012. — С. 64, 65–66.

(на його «Историю государства Российского») є помилковим¹⁸. Як зазначає І. Д. Беляєв, «прийнятий на віру коментаторами “Слова” «монастир на Дудутках» є сумним непорозумінням, породженим випадковою помилкою знаменитого історіографа»¹⁹. Дослідники “Слова», змушені були визнати, що «топонім *Дудутки* не має до цих пір прямого прив’язання»²⁰.

Р. О. Якобсон читає «сѣ Дудутокѣ» як «сѣду токѣ» (*сѣдуду* виникло внаслідок помилкового повторення складу *ду* переписувачем) і дає такий переклад згаданому словосполученню: «утоптав тік», а всю досліджувану фразу перекладає «Вовком скочив (рос. прынул) він до Немиги і тік утоптав»²¹. Прочитання Р. О. Якобсона приймають М. О. Мещерський та О. О. Бурикін, перекладаючи згадане словосполучення як «здув тік»²², а всю фразу М. О. Мещерський перекладає: «скочив вовком до Немиги — здув тік»²³. І в своїй недавно опублікованій книзі про «Слово о полку Ігоревім» О. О. Бурикін так само перекладає досліджувану фразу²⁴.

М. А. Салміна пропонує інакше, ніж це робить Р. О. Якобсон, розподілити слова в аналізованій фразі, власне слово *токѣ* відносить до наступного речення: «скочи влькомѣ до Немиги *сѣ дуду*. *Токѣ* на Немизѣ: снопы стелють головами, молотять чепа <...>», де для *дуду* вона встановлює значення «дурень» і трактує його як запозичення з польської мови (п. *dudek* «дурень», це слово зустрічається в давньоруському джерелі XVI ст.)²⁵. Такий розподіл слів у наведеному фрагменті приймає Д. С. Лихачов, але, на його погляд, слово *дуду* тут означає «скоморох» або «співець» (спочатку було «сѣ дудои», однак буквосполучення *ои* переписувач помилково прочитав як диграф *оу*)²⁶:

У подальшому ця версія не була підтримана. Л. В. Соколова підтримала прочитання *сѣду токѣ*, назвавши таке прочитання переконливим²⁷. «Автор “Слова”, — зазначає дослідниця, — використав тут поширений у слов’янському епосі топос: богатир і його міфічний супротивник (змій) “дують тік”, тобто готують місце битви»²⁸. А. Ю. Чернов схильний вважати, що «перева-

¹⁸ Салмина М. А. Дудутки // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». — СПб., 1995. — Т. 2. — С. 146.

¹⁹ Беляев И. Д. Зазнач. праця. — С. 165.

²⁰ Мещерский Н. А., Бурыкин А. А. Комментарии к тексту «Слова о полку Игореве» // Слово о полку Игореве. — 3-е изд. — Ленинград, 1985. — С. 475 (Б-ка поэта. Большая сер.).

²¹ Якобсон Р. О. Изучение «Слова о полку Игореве» в Соединенных Штатах Америки // Тр. Отд. древнерус. лит. — СПб., 1958. — Т. 14. — С. 106, 120.

²² Мещерский Н. А., Бурыкин А. А. Зазнач. праця. — С. 475.

²³ «Слово о полку Игореве». — 3-е изд. — Ленинград, 1985. — С. 43 (Б-ка поэта. Большая сер.).

²⁴ Бурыкин А. А. Слово о полку Игореве : Текст, язык, автор. — СПб., 2017. — С. 305.

²⁵ Салмина М. А. Из комментария к «Слову о полку Игореве» // Тр. Отд. древнерус. лит. — М. ; Ленинград, 1981. — Т. 36. — С. 229–230.

²⁶ Лихачев Д. С. Скоморох Всеслава и ток на Немиге // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 138–140.

²⁷ Соколова Л. В. Первое издание «Слова о полку Игореве» и современное прочтение текста // Рус. лит. — СПб., 2002. — № 4. — С. 9.

²⁸ Там же.

гу слід було б віддати версії М. М. Карамзіна»²⁹ і робить загальний висновок, що «Дудутки, як і раніше, залишаються загадкою “Слова”»³⁰.

Ми вважаємо, що прочитання Р. О. Якобсона загалом правильне. В. Л. Виноградова у своєму «Словаре-справочнике “Слова о полку Игореве”», цитуючи відповідну працю Р. О. Якобсона (*Altérations du texte et leurs corrections // La Geste du Prince Igor*. — New-York, 1948. — Р. 92–93), подає переконливі свідчення на користь такого прочитання, а тому дивним видається твердження М. О. Мещерського і О. О. Бурикіна, що «формула “дуть ток” в усній епічній традиції східних слов’ян, вказана Р. О. Якобсоном, поки не виявлена»³¹. Нижче ми наведемо ці свідчення, у яких битва — це молотьба; тік — це поле битви:

«Змій і каже: “Дуй точок!” (Коли збираються багатирі битися, то на сирій землі не вдержуться, а дують точок). Зверхдуба й каже: “<...> дуй ти перш!” Змій начав дуть; зробився точок жалізний. Дмухнув Зверхдуба, зробився точок стальний»³²;

«“Ху, — каже, — я думав, що салдацькі сини-багатирі на печі ше кашу їдять, аж один ось де! дуй тічок»³³.

До цих свідчень ми можемо додати ще деякі:

Ду́ти, поду́ти тічо́к «пробувати, попробувати силу в бою»³⁴, *ду́ти, точо́к* «пробувати силу в бою»³⁵.

«— Чи не схотілося тобі, козаче, тичка подуть? (Себ-то, як розказують в казці, спробувати сили, хто ж дужчий. — О. С.) — спитав чоловік»³⁶;

ду́ти, поду́ти тічо́к (тічка́) (фольк.) «боротися, пробувати силу в боротьбі»³⁷.

На наш погляд, прочитання Р. О. Якобсона потребує деяких коректив. По-перше, *сѣдуду* ми схильні вважати помилковим написанням слова *сѣдуну* (замість кінцевого складу *ну* переписувач помилково написав *ду* під впливом попереднього складу *ду*). Справа в тому, що в далекому минулому чітко розрізнялися дієслова *дути*, *дму* (рос. *дуть*, ст. *дму*, бр. *дуць*, *дму*, друс. *дути*, *дѣму*, п. *dać*, *dmeć*, ч. *douti*, *dmu*, схв. ст. *ду́ти*, *дмѣм*, слн. *(na)dóti se*, *(na)dmet*, стсл. *дѣти*, *дѣмѣ*, псл. **dōti*, **dēmō* «дути») і *дунути*, *дуну* (рос. *дунуть*, *дуну* «дунути»), бр. *дунуць*, *дуну* «рвонуту, двигнути», друс. *дунути*, *дуну* «дунути» стп. *dupać*, *dunę* «дунути, задути, війнути», стч. *dunuti*, *dunu*, «віяти, дути, дмухати», вл. *dunus* «дунути, дмухнути», нл. *dunuś*, *dunu* «війнути, дунути, дмухнути», схв. *дунути*, *дунѣм* «дунути, повіяти», слн. *dūniti*, *dūnem* «ударити, налетіти (про порив вітру)», стсл. *доу́нѣти*, *доу́нѣ*, «дуну-

²⁹ Слово о полку Игореве / Реконструкция древнерус. текста А. В. Дыбо; стихотвор. пер., коммент., прозаич. пер. А. Ю. Чернова. — СПб., 2006. — С. 280.

³⁰ Там же. — С. 281.

³¹ Мещерский Н. А., Бурыкин А. А. Знач. праж. — С. 475.

³² Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. — Чернигов, 1897. — Вып. 2. — С. 351.

³³ Манжура И. И. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях. — Харьков, 1890. — С. 31.

³⁴ Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1909. — Т. 4. — С. 267.

³⁵ Там же. — С. 278.

³⁶ Стороженко А. П. Марко Проклятий. Поэма на малороссийском языке из преданий и поверий запорожской старины. — Одесса., 1879. — С. 7.

³⁷ Фразеологічний словник української мови : В 2 кн. — К., 1993. — Кн. 1. — С. 275.

ти», псл. **dunŋti*, **dunŋ* «розвіяти (пил, дим)»). З часом ці слова і похідні від них зблизилися між собою³⁸. У складі фразеологізму це дієслово зберегло і давню форму, і давнє значення («розвіяти (пил, дим)», пор. іє. **dheu-* «розвіювати (особливо про пил, пар)»)³⁹.

По-друге, ми вважаємо, що в аналізованому фрагменті слід інакше розподілити слова між реченнями, власне словосполучення *сѣдуну токъ* треба перенести до наступного речення: «скочи влькомъ до Немиги. *Сѣдуну токъ* на Немизѣ: “Снопы стелють головами, молотять чепа харалужными, на тоцѣ животь кладуть, вѣють душу отъ тѣла”», тобто після двокрапки ідуть рядки Бояна (дієслова тут ужито в теперішньому часі, що є ознакою слів Бояна⁴⁰). Переклад аналізованого фрагмента: «скочив вовком до Немиги. Утоптав тік (повоював) на Немизі: “Снопи стелють головами, молотять ціпами харалужними, на току життя кладуть, віють душу від тіла”».

Слід зазначити, що першим указав на формулу *дуть ток* О. О. Потебня. Правда, він не пов'язує цю формулу безпосередньо з Дудутками (не читає Дудуток як *дуть ток*), але використовує її, говорячи про тік, власне про битву на Немизі. Учений зазначає, що в народних казках током або точком називається місце поєдинку між багатирями⁴¹. На його думку, *дми точок* означає ««очищай місце для поєдинку, готуйся»»⁴². Характерно, що формула «дути тік» або «дути точок» простежується лише в усній епічній традиції українців і відсутня в росіян та білорусів, а це ще раз підтверджує добре обґрунтовану тезу, що «Слово» є пам'яткою українською.

SKLIARENKO V. H.

DARK PLACES IN «THE LAY OF IHOR'S HOST». 15

In the article, three dark places in «The Lay...» are discussed: «О руская земле! уже за Шеломянемъ еси», «О руская землѣ! уже не Шеломянемъ еси», «скочи влькомъ до Немиги сѣ Дудутокъ». The first one essentially means that Ihor's host has just entered the Polovets territory, leaving the native land behind so that it has disappeared behind the border hill; although it can't be seen anymore, it is still near. The meaning of the second fragment is slightly different: Ihor's host had already moved deeper in the Polovets territory so that their native land is left far behind (not just behind the hill as before). The author finds R. O. Jakoson's interpretation of the third fragment generally correct, yet adds some correctives to its.

Keywords: the Rus'ian land, hill, phrasal interjection, Dudutki, tik, dunuty.

³⁸ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — М., 1964. — Т. 1. — С. 555; Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. — М., 1978. — Вып. 5. — С. 100.

³⁹ Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. — Bern ; München, 1959. — Bd 1. — S. 261.

⁴⁰ Скляренко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім». — К., 2003. — С. 115–116.

⁴¹ Потебня А. А. I. Слово о полку Игореве. Текст и примеч. с доп. из черновых рукописей «О Задонщине». II. Объяснение малорусской песни XVI века. — 2-е изд. — Харьков, 1914. — С. 125.

⁴² Там же.

ПРО ДЖЕРЕЛА І НАЙДАВНІШІ ЕТАПИ НІМЕЦЬКОГО ПУРИЗМУ

Стаття простежує становлення лексичного пуризму в німецькій мові. Висвітлено його прагерманські джерела та розвиток у період з другої половини VIII ст. до початку XVII ст. Схарактеризовано пуристичну діяльність Карла Великого, Ноткера Німецького, середньовічних містиків, Мартіна Лютера. Показано важливу роль пуристичної традиції у сформуванні лексичного складу німецької літературної мови.

Ключові слова: історія німецької мови, мовні контакти, запозичення, пуризм, пуристичні новотвори, калькування.

Поміж мов європейського культурного ареалу лексичний пуризм найбільше властивий германським мовам. У межах цієї сім'ї до яскраво пуристичних, поряд з ісландською та фарерською, небезпідставно зараховують і німецьку мову¹: прагнення утворювати власні відповідники на противагу запозиченням (латинізмам, галліцизмам) справило досить помітний вплив на формування її сучасного лексичного обличчя.

Німецький пуризм, на відміну від українського, не належить до малодосліджених явищ. Йому присвячено численні праці: статті², дисертації³, розділи в монографіях⁴, матеріали в підручниках історії мови⁵, збірник до-

¹ Берков В. П. Работы по языкознанию. — СПб., 2011. — С. 114.

² Law C. I. Das sprachliche Ringen um die nationale und kulturelle Identität Deutschlands. Puristische Reaktionen im 17. Jahrhundert und Ende des 20. Jahrhunderts // *Muttersprache*. — 2002. — Bd 112. H. 1. — S. 67–83; Spitzmüller J. Staking the claims of identity: purism, linguistics and the media in post-1990 Germany // *Journ. of Sociolinguistics*. — 2007. — N 11(2). — S. 261–285; Blume H. Erfolge und Misserfolge des lexikalischen Purismus in Deutschland zur Zeit des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins und heute // *Muttersprache*. — 2013. — Vol. 123. N 3. — S. 181–205.

³ Геерс М. Е. Языковой пуризм в истории Англии и Германии : Дис... канд. филол. наук. — Тверь, 2002. — 299 с.

⁴ Polenz P. von. Sprachpurismus und Nationalsozialismus // *Germanistik — Eine deutsche Wissenschaft* / Beiträge von E. Lammert, W. Killy, K.-O. Conrady, P. von Polenz. — Frankfurt am Main, 1967. — S. 111–165; Kirkness A. Das Phänomen des Purismus in der Geschichte des Deutschen // *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* / Hrsg.: W. Besch, A. Betten, O. Reichmann, St. Sonderegger : Bd 1–3. — 2. Aufl. — Berlin, 1998. — Bd 1. — S. 407–416; Pfalzgraf F. Linguistic Purism in the History of the German Language // *Landmarks in the History of the German Language* / Eds. G. Horan, L. Nils, W. Sheila. — Bern, 2009. — P. 137–168; Habermann M. Word-formation and purism in German // *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe* : In 4 vol. / Ed. by P. O. Müller et al. — Berlin ; Boston, 2015. — Vol. 3. — P. 1696–1708.

⁵ Жирмунский В. М. История немецкого языка. — 5-е изд. — М., 1965. — С. 377–380; Wells C. J. *German: A Linguistic History to 1945*. — Oxford, 1985. — P. 279–300.

кументів ⁶, окремі видання ⁷. Початки німецького пуризму переважна більшість дослідників убачає в першій половині XVII ст., коли внаслідок невдалого перебігу Тридцятирічної війни (1618–1648) у німців загострюються патріотичні почуття й на цій хвилі виникають мовні товариства («Плодоносне товариство», «Товариство любителів німецької мови» тощо), розгортають свою діяльність такі визначні діячі пуристичного руху, як Г. Ф. Гарсдерфер, Ю. Г. Шоттель, Ф. фон Цезен, а пізніше і Й. Г. Кампе. «У Німеччині, — твердив В. М. Жирмунський, — перші прояви пуризму трапляються вже в XVII–XVIII ст. (починаючи з “мовних академій”), де він виступає як реакція проти французької гегемонії в культурі та мові» ⁸. На XVII ст. як на час зародження німецького пуризму вказують і авторитетні вчені А. Кіркнес, Р. Е. Келлер, Ф. Пфалзграф М. Габерман ⁹.

Згадані публікації лишають стійке враження, нібито пуризм виникає в німецькій мові зненацька, на голому місці, без будь-яких історичних передумов і традицій. Чи справді це так? І чи справді його відправною точкою було саме XVII ст.?

Звернімо увагу, що як приклади пуризму XVII-го й наступних століть дослідники наводять не лише відповідники з інакшою внутрішньою формою (*Briefwechsel* «листування» — фр. *correspondance*, *Gegenstand* «предмет» — лат. *objectum*, *Lehrsatz* «теорема» — лат. *theōrēma*), а й словотвірні кальки (*Rechtschreibung* «правопис» — з дгр. ὀρθογραφία, *Oberfläche* «поверхня» — з лат. *superficiēs*, *auf Wiedersehen* «до побачення» — з фр. *au revoir*). Проте, якщо вважати кальки виявом пуризму, то які підстави твердити, що німецький пуризм виникає саме в XVII ст.? Адже калькування відоме німецькій мові зі значно давніших часів. Хіба в ті часи воно не було виявом пуризму? Мета нашої розвідки, власне, й полягає в тому, щоб оглядово простежити найдавніші етапи розвитку німецького пуризму й спробувати довести, що він, зародившись задовго до XVII ст., має значно глибше історичне коріння.

Калькування чужомовних слів було властиве ще давньогерманським діалектам доби раннього Середньовіччя. Найвідоміший приклад — скальковані з латини назви днів тижня, більшість з яких спільні в західногерманських і скандинавських мовах. Назви першого й останнього днів перекладено без змін: **Mēniniz dagaz* «понеділок» ¹⁰, букв. «день місяця» (< лат. *diēs Lūnae*); **Sunnōniz dagaz* «неділя», букв. «день сонця» (< лат. *diēs Sōlis*). У назвах, внутрішня форма яких містила вказівку на римських богів, цих останніх було замінено на богів германського пантеону (вівторок: *diēs Mārtis* «день бога Марса» — прагерманська калька **Tīwas dagaz* «день бога Тиви»; середа: *diēs Mercuriī* «день бога Меркурія» — **Wōðanas dagaz* «день бога

⁶ Kirkness A. Zur Sprachreinigung im Deutschen 1789–1871 : Eine historische Dokumentation. — Tübingen, 1975. — Bd 1–2.

⁷ Pfalzgraf F. Neopurismus in Deutschland nach der Wende. — Frankfurt am Main, 2006. — 350 S.

⁸ Жирмунский В. М. Знач. праця. — С. 377.

⁹ Kirkness A. Das Phänomen des Purismus... — S. 407; Keller R. E. The German Language. — London ; Boston, 1978. — P. 611–612; Pfalzgraf F. Linguistic Purism... — P. 143; Habermann M. Op. cit. — S. 1697, 1699.

¹⁰ Тут і далі етимологію прагерманської лексики подаємо переважно за кн.: Orel V. A Handbook of Germanic Etymology. — Leiden ; Boston, 2003. — 496 p.; Kroonen G. Etymological Dictionary of Proto-Germanic. — Leiden ; Boston, 2013. — 794 p.

Вотана»; четвер: *diēs Jovis* «день бога Юпітера» — **Punras dagaz* «день бога Тора»; п'ятниця: *diēs Veneris* «день богині Венери» — **Frijjōz dagaz* «день богині Фреї»¹¹).

Як відомо, між давньогерманськими діалектами постійно тривав лексичний обмін: спершу як міждіалектне поширення новотворів, згодом — як запозичення слів з однієї германської мови в іншу. Дослідники припускають, що латинські назви днів тижня спершу було скальковано в суміжному з романськими землями західногерманському ареалі, а звідти вони проникли в північні (скандинавські) діалекти¹².

Серед інших кальок прагерманського періоду варто назвати також:

- **ainafalpaz* (гот. *ainfalps*, дангл. *ānfeald*, двн. *einfalt*) «простий, нескладний», букв. «один раз складений» (< **ainaz* «один» + **-falpaz* «складати, згинати») — з лат. *simplex* «т. с.» (< **sim-* «один» + *plicō* «складаю»);
- **bigrīpanq* (дангл. *begrīpan*, двн. *bigrīfan*) «розуміти» (< **bi-* «доконаність дії» + *grīpanq* «хапати») — з лат. *comprehendo* «сприймаю, розумію» (< *com-* «з-» + *prehendo* «хапаю, захоплюю»);
- **frazeban-* (гот. *fragiban*, дангл. *forgiefan*, двн. *firgeban*) «видавати, здавати, звільняти, вибачати» (< **fra-* «завершеність дії» + **gebanq* «давати») — з плат. **perdōnō* «пробачаю» (< *per-* «завершеність дії» + *dōno* «давати, дарувати»);
- **harjatugō* (пор.: двн. *herizogo* «герцог») «командувач, воєвода» (< **harjaz* «військо» + **tugō* «очільник») — з дгр. στρατηγός «полководець» (< στρατός «військо» + -ηγος «вождь»);
- **peudawezaz* (дангл. *þeōdweþ*, дісл. *þjōðvegr*, снн. *dētwech*) «спільна дорога» (< **peudō* «народ» + **wegaz* «шлях») — з лат. *via publica* «т. с.» (< *via* «шлях» + *pūblicus* «громадський»).

Цікаво, що відомий прикметник **peudiskaz* «народний, що належить народові» (гот. *þiudiskō*, дангл. *þēodisc*, двн. *diutisk*, нім. *deutsch*), який за допомогою суфікса **-iskaz* «належність» утворено від іменника **peudō* «народ», теж, напевно, виник як словотвірна калька. Прообразом могло бути або дгр. ἔθνικος «племінний, народний; язичницький» (< ἔθνος «плем'я, народ» + -ικός «належність»), або лат. *gentilis* «родовий; належний до того ж роду» (< *gēns* «рід, плем'я» + *-ālis* «належність»), або лат. *vulgāris* «простонародний» (< *vulgus* «народ» + *-āris* «належність»)¹³. Отже, сучасна назва німецького народу та його мови (*Deutsche*), по суті, завдячує своїй появі пуристичному калькуванню.

¹¹ Що ж до назви суботи, то в германських мовах закріпилися або пряме запозичення: гот. *sabbatō*, двн. *sambaztag* (< дгр. σάββατον, пор. укр. *субота*), або калька: дангл. *Sætern(es)dæg*, англ. *Saturday* (букв. «день Сатурна» < лат. *diēs Saturnī*), або назви з оригінальною внутрішньою формою: двн. *sunniunāband*, нім. *Sonnabend* (букв. «переддень неділі»), дсканд. *laugardagr* (< пгерм. **laugōz dagaz*, букв. «день миття»).

¹² Ершова И. А. Введение в германскую филологию. — М., 2002. — Вып. 3. — С. 22–23.

¹³ Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Bearb. von E. Seebold. — 24 Aufl. — Berlin ; New York, 2002. — S. 194; Etymologisches Wörterbuch des Deutschen : Bd 1–2 / Durchgesehen und ergänzt von W. Pfeifer. — 2 Aufl. — Berlin, 1993. — Bd 1. — S. 219; Гухман М. М., Семенюк Н. Н., Бабенко Н. С. История немецкого литературного языка XVI–XVIII вв. — М., 1984. — С. 12.

Про те, що калькування не було чуже прагерманцям, опосередковано свідчить і практика перекладних запозичень, досить поширена в готській мові. Як відомо, пам'ятки цієї мови IV–VI століть зберегли найдавніші германські зв'язні тексти, що слугують надійним джерелом прагерманських реконструкцій у галузях фонетики, морфології, синтаксису. Очевидно, готська мова може дати більш-менш чітке уявлення й про шляхи лексичного розвитку інших германських мов початкового періоду.

Готські перекладачі, зокрема найвідоміший серед них — єпископ Вульфилла, відчували безмежний пієтет перед Святим письмом, а тому прагнули в жодному разі не відхилятися від оригіналу. Їхні переклади, кажучи по-сучасному, послівні або буквалістські: у них добре відображено структуру давньогрецького першотвору, причому не тільки на синтаксичному, а й на словотвірному рівнях. Якщо перекладач натрапляв на слово, для якого не міг підшукати задовільний відповідник, він або транслітерував його: *aiwaggēli* «Євангеліє» (< дгр. εὐαγγέλιον), *aiwlaugia* «благодійність» (< дгр. εὐλογία), або калькував, виявляючи при цьому неабияку винахідливість:

— *andhuleins* «одкровення» (< *andhuljan* «розкривати, відкривати» + *-eins* «опредметнена дія») — з дгр. ἀποκάλυψις (< ἀποκαλύπτω «відкриваю, виявляю» + -σις «опредметнена дія»);

— *ahmeins* «духовний» (< *ahma* «дух» + *-eins* «відношення, якість») — з дгр. πνευματικός «духовний» (< πνεῦμα «дух» + -ικός «відношення, якість»);

— *gōdakunds* «благородний» (< *gōþs* «добрий» + *-kunds* «народжений») — з дгр. εὐγενής (< εὖς «славетний» + γένος «рід, покоління»);

— *laggamōdei* «довготерпіння» (< *laggs* «довгий, тривалий» + *mōþs* «гнів, лють, відвага» + *-ei* «опредметнена якість») — з дгр. μακροθυμία (μακρός «довгий, тривалий» + θῦμός «воля, мужність, гнів, пристрась» + -ια «опредметнена якість»);

— *witōdalaissäreis* «законовчитель» (< *witōþ* «закон» + *laisāreis* «учитель») — з дгр. νομοδιδάσκαλος (< νόμος «звичай, закон» + διδάσκαλος «наставник»).

Приклад семантичного калькування — дієслово *daupjan* «хрестити» (букв. «занурювати»), що відтворює розвиток значення в дгр. βαπτίζω «хрестити, хреститися» ← «занурювати у воду». Згодом (у IX ст.) під впливом готської мови такий же семантичний перехід відбувся й у двн. *toufen* (суч. *taufen*).

Отже, розглянута лексика засвідчує: давні германці, зазнаючи потужного впливу латинської мови та давньоримської християнської культури, намагались уникати в мовленні незрозумілих чужих слів шляхом пошуку власних відповідників. Наявність непоодиноких словотвірних кальок у прагерманській, готській, а також давньоанглійській мовах доводить, що пуристичне калькування є споконвічною, глибоко вкоріненою рисою германських мов і що для німецької мови воно від самого початку не було новим.

У цьому можна переконатися вже з найдавніших пам'яток німецької мови (друга половина VIII ст.). Здебільшого вони містять перекладні церковно-релігійні твори: латинсько-німецькі глоси, переклади молитов, підрядкові переклади латинських текстів, зокрема Євангелія та богословських трактатів. В одних випадках перекладачі вдавалися до прямих запозичень з латинської (пор. *krūzi* «хрест», *munih* «монах», *tempal* «храм»), в інших, осо-

бливо коли треба було удоступнити нові для німців абстрактні поняття, утворювали кальки. До словотвірних кальок другої половини VIII ст. належать:

- *erdrīhhi* (суч. *Erdreich*) «земне царство» (< *erda* «земля» + *rīhhi* «край, країна, держава») — з лат. *rēgnum terrēnum* «земне царство» (< *rēgnum* «держава» + *terrēnum* «земля») ¹⁴;
- *himilrīhhi* (суч. *Himmelreich*) «царство небесне, рай» (< *himil* «небо» + *rīhhi* «край, країна, держава») — з лат. *rēgnum caelōrum* «небесне царство» (< *rēgnum* «держава» + *caelōrum* «небо»);
- *gihōrsam* (суч. *gehorsam*) «слухняний» (< *hōren* «слухати») — з лат. *oboediēns* «слухняний, покірний» (< *oboedio* «слухаюся» < *audio* «слухаю»);
- *heilant* (суч. *Heiland*) «спаситель, рятівник» (< *heilen* «лікувати, рятувати») — з лат. *salvātor* «рятівник, визвольник» (< *salvo* «рятую, визволяю»);
- *sangāri* (суч. *Sänger*) «співак» (< *sang* «пісня») — з лат. *cantor* (< *cano* «співаю»);
- *ubarfliozan* (суч. *überfließen*) «переливатися через край» — з лат. *superfluo* «розливаюся, ллюся через край».

Цікаво, що іноді німецькі книжники перекладали навіть ті латинські слова давньогрецького походження, які самі латиняни лишили неперекладеними:

- *abgrunti* (суч. *Abgrund*) «прірва, безодня» — переклад лат. *abyssus*, що зводиться до дгр. ἄβυσσος «т. с.» (< ἄ- «не-, без-» + βυσσός «глибина»);
- *einsidilo* (суч. *Einsiedel*) «пустельник, відлюдник» (< *ein* «сам» + *sidi-lo* «мешканець») — виникло під впливом лат. *monachus*, яке зводиться до дгр. μοναχός «відлюдник» (< μόνος «сам, один»).

Серед семантичних кальок другої половини VIII ст. — іменник *sunta* (суч. *Sünde*) «гріх, порушення божої заповіді» ← «провина, помилка», що відтворює розвиток значення в лат. *peccātum* «гріх» ← «провина, провинність, похибка».

Зрідка, щоб позначити нове поняття, перекладачі обирали третій шлях: не запозичали, не калькували, а утворювали відповідник з інакшою внутрішньою формою ¹⁵. Так, наприклад, латинське *thūs* «тиміам, ладан» (< дгр. θύος «т. с.» < θύω «димлю, спалюю жертву») у давньовірхньонімецьких пам'ятках передано складним словом *wīthrouh* (суч. *Weihrauch*), утвореним сполученням дієслова *wīthen* «освячувати» (суч. *weihen*) та іменника *rouh* «дим» (суч. *Rauch*); лат. *īnfēna* «пекло» утворене від *īnfēnus* «нижній, долішний» (пекло — те, що розташоване насподі), тоді як його давньовірхньонімецький відповідник *hella* (нім. *Hölle*) пов'язаний з *hehlen* «приховувати» (пекло — те, що приховане).

Яскраву сторінку в історію раннього німецького пуризму вписав Карл Великий — король франків, засновник першої в Західній Європі середньо-

¹⁴ Тут і далі етимологію німецької лексики подаємо переважно за кн.: Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. — 1665 S.; Kluge F. Op. cit. — 1023 S. Час появи (або першої писемної фіксації) слів уточнювався за ресурсом «Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart» (www.dwds.de), зокрема за корпусом німецьких текстів 1473–1927 рр.

¹⁵ У німецькій мовознавчій традиції має назву *Lehnübertragung*, тобто вільний переклад.

вічної імперії, що охоплювала численні племена та народності, з яких згодом сформувалися німці, французи, італійці, частково слов'яни. Монарх уславився не лише як видатний полководець і мудрий правитель, а й як далекоглядний просвітник, що мав на меті створення культурно розвинутої християнської держави.

Для зміцнення своєї влади Карл Великий потребував грамотних кадрів чиновництва й духовництва. Звідси — його неослабна увага до культури, науки, освіти. При монастирях виникали скрипторії (майстерні з переписування книжок), створювалися школи, де викладали також і світські знання. Розвивалися письмо, малярство, архітектура, музика, юриспруденція. З чужих країв запрошували відомих учених. При дворі склався науковий гурток «Академія», у роботі якого брав участь сам імператор. Каролінгське відродження — таку назву дістало пізніше духовно-культурне піднесення у Франкській імперії.

Як на ті часи, Карл Великий був доволі освіченою людиною. У побуті послуговувався франкським діалектом, непогано володів розмовною латиною, трохи розумів давньогрецьку¹⁶. Історичні факти свідчать, що імператорові були властиві початки мовної свідомості: рідну мову він уважав засобом згуртування народних мас, а тому намагався провадити те, що ми сьогодні називаємо мовною політикою. Зокрема, його не вдовольняло безроздільне панування латини в церковно-релігійній сфері. Оскільки для простих людей мова ця була «китайською грамотою», вони погано розуміли тексти молитов, незграйно співали під час богослужінь. Імператор особисто розпорядився, щоб проповіді читалися не лише латинською, а й народною мовою. У річищі своєї культурної політики він ініціював укладання франкської граматики та записування давньогерманських героїчних пісень.

За прикладом англосаксів Карл Великий вирішив відмовитися від латинських назв місяців, бо вони ніяк не були пов'язані з уявленнями та щоденним побутом франків¹⁷. Скажімо, назва серпня (*ougesto*) увічнювала давньоримського імператора Октавіана Августа, тоді як народ о цій порі був заклопотаний більш прозаїчною справою — жнивами. Щоб позначити місяці точніше і зрозуміліше, Карл Великий співвідніс їх з видами діяльності селян і утворив (мабуть, не без допомоги придворних філологів) на цій основі власне німецькі назви:

wintarmānōd «січень» (< *wintar* «зима»), букв. «зимовий місяць»; *hornung* «лютий» (< *horn* «ріг»), букв. «місяць скинутих (оленьми) рогів»; *lenzinmānōd* «березень» (< *lenzin* «весна»), букв. «весняний місяць»; *ōstarmānōd* «квітень» (< *ōstara* «Пасха»), букв. «пасхальний місяць»; *wunnimānōd* «травень» (< *wunna* «радість»), букв. «місяць радощів»; *brāhmānōd* «червень» (< *brāhha* «оранка»), букв. «місяць оранки»; *hewimānōd* «липень» (< *hewi* «сіно»), букв. «місяць сінокоосу»; *aranmānōd* «серпень» (< *arn*, *aran* «урожай»), букв. «місяць збирання врожаю»; *witumānōd* «вересень» (< *witu* «ліс»), букв. «місяць рубання дров»; *windumetmānōd* «жовтень» (< *windemōd* «збирання винограду»), букв. «місяць збирання винограду»; *herbistmānōd*

¹⁶ *Эйнхард*. Жизнь Карла Великого / Вступ. статья, пер. М. С. Петровой. — М., 2005. — С. 109.

¹⁷ Там же. — С. 115.

«листопад» (< *herbist* «осінь, урожай»), букв. «осінній місяць»; *heilagmānōd* «грудень» (< *heilag* «освячений, набожний»), букв. «священний місяць».

Хоч пізніше в офіційному вжитку ці назви було витіснено латинськими, деякі дожили до наших днів. Сучасні словники фіксують їх з позначками «архаїзм» чи «поетизм»: *Wintermonat* «січень», *Lenzmonat* «березень», *Ostermonat* «квітень», *Brachmonat* «червень», *Heumonat* «липень», *Erntemonat* «серпень», *Weinlesemonat* і *Weinmonat* «жовтень».

Також Карл запровадив дванадцять назв для вітрів (чотири основних і вісім проміжних), хоч до того їх було не більше чотирьох: *nordrōnowint* «північний вітер», *ōstrōnowint* «східний», *sundrōnowint* «південний», *westrōnowint* «західний», *ōstsundrōnowint* «південно-східний», *ōstnordrōnowint* «північно-східний» тощо¹⁸. Не виключено, що змінюючи назви місяців і вітрів, імператор прагнув не лише впровадити питомі відповідники, а й «довести» своє всевладдя над часом і простором.

З огляду на потребу поширення серед підданих імперії християнського віровчення жанр перекладної німецькомовної літератури розвивався в IX ст. досить інтенсивно. У пам'ятках з'являються дедалі новіші кальки:

– *barmēn* (суч. *barmen*) «викликати жаль, співчуття» (< *arm* «бідний, нещасний, жалюгідний») — з лат. *miseror* «співчую» (< *miser* «нещасний, знедолений; сумний»);

– *bījiht* (суч. *Beichte*) «сповідь» (< *jehan* «зізнаватися, визнавати, сповідувати») — з лат. *cōnfessio* (< *cōnfiteor* «зізнаюся»);

– *bikēren* (суч. *bekehren*) «навертати в іншу віру» (< *be-* «приведення в певний стан» + *kehren* «повертати») — з лат. *converto* «навертаю, скеровую» (< *con-* «складати» + *verto* «повертаю, обертаю»);

– *wolatāt* (суч. *Wohltat*) «добродіяння» (< *wola* «добре» + *tāt* «учинок») — з лат. *beneficium* (< *bene* «добре» + *facio* «роблю»).

У деяких загальнономовних словах переносні релігійні значення також з'являлися не без впливу латинських відповідників:

– *buoza* (суч. *Buße*) «покарання» ← «виправлення, покращення» (пор. *baß, besser* «краще») — за зразком лат. *satisfactio* «покарання, кара» ← *satis facio* «роблю краще»;

– *geist* (суч. *Geist*) «дух» ← «дихання» — за зразком лат. *spīritus* «дух, душа» ← «дихання», яке своєю чергою є семантичною калькою з дгр. πνεῦμα «дух» ← «віяння, вітер, дихання».

Прикметно, що кальки цього періоду трапляються не тільки серед суто релігійної, а й серед світської лексики:

– *anabōz* (суч. *Amboß*) «ковадло» (< *ana-* «в» + *bōzen* «ударяти, карбувати») — з лат. *incūs* (< *in-* «в» + *cūdo* «б'ю, кую, карбую»);

– *intfaldan* (суч. *entfalten*) «розгортати, розпростовувати» (*int-* «проти-лежність дії» + *faldan* «складати») — з лат. *explico* «розгортаю, розкладаю» (*ex-* «зміна якості» + *plico* «складаю, згортаю»);

¹⁸ Там же. — С. 117.

- *giburtitag* (суч. *Geburtstag*) «день народження» (< *giburt* «народження» + *tag* «день») — з лат. *diēs nātālis* (< *nātus* «народжений»);
- *quecsilbar* (суч. *Quecksilber*) «ртуть» (< *quies* «живий» + *silbar* «срібло») — з лат. *argentum vivum*, букв. «живе срібло»;
- *trota, truta* (суч. *Trotte*) «виноградна давильня» (< *tretan* «наступати; вичавлювати сік») — з лат. *calcātūra* «натискання ногою; давильня» ← *calco* «наступати, вичавлювати».

Через несприятливі суспільно-політичні умови кінець давньоверхньонімецького періоду (X ст. — середина XI ст.) ознаменувався занепадом писемності. У жодному з прозових жанрів не було створено нічого вартісного чи хоч би помітного. Книжна мова розвивалася головню в жанрі перекладів релігійно-філософської літератури. Серед тогочасних перекладачів вирізняється постать бенедиктинського ченця Ноткера, у доробку якого — переклади з латини Книги Йова та псалмів, античних авторів (Арістотеля, Публія Теренція, Вергілія, Боеція, Марціана Капелли), а також власні твори. Крім того, він очолював перекладацьку діяльність при школі Санкт-Галленського монастиря в часи його розквіту.

Латинською мовою Ноткер володів не гірше за рідний йому алеманський діалект. Проте чітко усвідомлював, що для викладання давнім германцям наукових і богословських дисциплін мова ця зaledве придатна. В одному з листів він писав: «Те, що ми розуміємо важко чи неповно чужою мовою, миттєво схоплюємо рідною»¹⁹. Виходячи з цього принципу, Ноткер послідовно запроваджував у навчальну практику перекладні тексти з розгорненими коментарями важливих або складних для розуміння місць.

Оскільки більшість латинських релігійно-філософських термінів не піддавалася однослівному перекладу, перед Ноткером щоразу поставала дилема: транслітерувати готове слово чи створювати відповідник самотужки? Перший шлях, звісно, легший, але тоді виникла б небезпека, що учні (надто ті, котрі зовсім не знали латини) попросту не збагнуть написаного. Інакше кажучи, перекладач не впорався б зі своїм завданням — зрозуміло донести зміст оригіналу. Через це Ноткер наполегливо шукав спосіб скалькувати будову латинських термінів за допомогою німецьких морфем. Як у нього це виходило, видно з наведених нижче прикладів:

- *anafang* (суч. *Anfang*) «початок» (*ana-* «початок дії» + *fāhan* «ловити») — з лат. *prīncipium* «початок» (< *prīnceps* «перший, головний» < *prīmus* «передній» + *capiō* «беру»);
- *erdring* (суч. *Erdenring*) «всесвіт» (< *erda* «земля» + *ring* «коло») — з лат. *orbis terrārum* «коло земель, всесвіт»;
- *firneman* (суч. *vernehmen*) «розуміти» (< пгерм. **franeman* «забирати» < **fra-* «закінченість дії» + **neman-* «брати») — з лат. *intellego* «розумію, пізнаю» (< *intel-* «між» + *lego* «збираю, відбираю»);
- *firnumft* (суч. *Vernunft*) «розум» (< *fir-* «закінченість» + *numft* «узяття, захоплення») — з лат. *intellēctus* «розум, розуміння», букв. «узяте, зібране, відібране»;

¹⁹ В оригіналі: «<...> Quam cito capiuntur per patriam linguam, quae aut vix aut non integre capienda forent in lingua non propria» (цит. за: *Copeland R. Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages: Academic Traditions and Vernacular Texts.* — Cambridge, 1995. — P. 98).

– *suntāri* (суч. *Sünder*) «грішник» (< *sunta* «гріх» + *-āri* «особа, діяч») — з лат. *peccātor* «грішник» (< *peccātum* «гріх» + *-tor* «особа, діяч»).

Ці та інші його новотвори не стали словами-одноденками, а втрималися в німецькому лексиконі, що свідчить про непересічний перекладацький талант Ноткера, його творчий підхід до мови. Крім афіксації та словоскладання, вдавався він і до семантичного калькування:

– *bilidi* (суч. *Bild*) «картина, малюнок» (< пгерм. **bilibja-* «подоба, образ») — з лат. *fōrma* «зображення, малюнок» ← «вигляд, подoba, образ»;

– *tugund* (суч. *Tugend*) «добродіє, чеснота» ← «здатність, придатність» — з лат. *virtūs* «добродіє, моральна досконалість» ← «мужність, стійкість, сила»;

а також до часткового перекладу, утворюючи слова «за мотивами» іншомовного зразка (*Lehnschöpfung*):

– *lirnunga* «наука, вчення» (< *lirnēn* «навчатися, дізнаватися» + *-unga* «опредметнена дія») — лат. *disciplīna* «вчення, теорія» (< *discipulus* «учень, послідовник» < *disco* «вивчаю, дізнаюся»);

– *nōtfolgunga* «неминучий наслідок» (< *nōt* «потреба, неминучість» + *folgēn* «слідувати, переслідувати») — з лат. *cōnsequentia* «послідовність» (< *cōnsequor* «іду слідом, випливаю як наслідок»).

При цьому префіксація іноді замінювалася на суфіксацію:

– *guotalōs* (суч. *gottlos*) «злий, грішний, безбожний» (< *guot* «хороший, чудовий, корисний» + *lōs* «відсутність ознаки») — з лат. *impius* «нечестивий, злочинний» (*im-* «не-» + *pius* «добрий, милосердий»).

Нарешті, окремі новотвори Ноткера виникли внаслідок вільного перекладу, що засвідчує їхня інакша, ніж у латинських першотворів, внутрішня форма:

– *buohlist* «наука, мистецтво» (< *buoh* «книжка» + *list* «досвід, уміння») — лат. *ars liberāles* «наука, мистецтво», букв. «вільні (від основної роботи) заняття»;

– *wīssprāhhunga* «наукова дискусія» (< *wīs* «мудрий» + *sprāhha* «мова» + *-unga* «опредметнена дія») — лат. *disputātio* «наукова дискусія» (< *dis-* «роз'єднання» + *puto* «міркую» + *-tiō* «опредметнена дія»).

У терміні на позначення підмета *daz untar* (< *untar* «під») Ноткер більш точно відтворив внутрішню форму оригіналу — лат. *subjectum* буквально означає «підкладка, покладене в основу» (< *subjicio* «підкладаю»). За протиставною аналогією утворено і термін на позначення присудка — *daz ubarzimber* (букв. «горішня світлиця, надбудова»), при тому що в латинського першотвору була зовсім інша семантична мотивація: *praedicātum* «присудок» (< *praedico* «проголошую, називаю»).

Завдяки енергійній перекладацькій діяльності Ноткера в тогочасній німецькій мові сформувалося ядро філософської термінології. Германська

лексика з конкретним значенням була успішно пристосована для вираження складних абстрактних понять. Прагнучи зрозуміло передати зміст оригіналу, монах послуговувався питомими мовними засобами настільки віртуозно, що після нього заледве хтось міг повторити щось подібне. Своїм лексичним багатством, словотвірним потенціалом, стильовою довершеністю перекладна проза Ноткера засвідчила той високий рівень, якого сягнула писемна мова наприкінці давньоверхньонімецької доби.

Серед словотвірних кальок з латини, які виникли впродовж X — першої половини XI ст. і збереглися до наших днів, варто навести ще такі:

— *forasiht* (суч. *Vorsicht*) «передбачення» (< *fora* «уперед» + *siht* «погляд») — з лат. *prōvidentia* «передбачення, передбачливість» (< *prōvideo* «бачу здалека» < *prō-* «перед» + *video* «бачу»);

— *jungiro* (суч. *Jünger*) «апостол, послідовник, учень» (субстантивована форма порівняльного ступеня від *jung* «молодий») — з лат. *jūnior* «учень, послідовник» (субстантивована форма порівняльного ступеня від *juvenis* «молодий, юний»);

— *langmuotīg* (суч. *langmütig*) «терплячий, поблажливий» (< *lang* «довгий, тривалий» + *muot* «душа, вдача») — з лат. *longanimis* «довготерплячий» (< *longus* «довготривалий» + *animus* «дух, душа»);

— *steinbrehha* (суч. *Steinbrech*) «ломикамінь» (< *stein* «камінь» + *brehhan* «трощити») — з лат. *saxifragum* «ломикамінь» (< *saxum* «камінь» + *frangō* «ламаю, трощу»);

— *widarsprehhan* (суч. *widersprechen*) «суперечити» (< *widar-* «проти-» + *sprehhan* «говорити») — з лат. *contrādīco* «суперечу» (< *contrā-* «проти-» + *dīco* «кажу»).

Окремі відповідники виникали внаслідок вільного перекладу, зокрема із заміною або додаванням певної морфеми:

— *faterlant* (суч. *Vaterland*) «батьківщина, вітчизна» (< *fater* «батько» + *lant* «земля») — пор. лат. *patria* «батьківщина» (< *patrius* «батьківський, рідний» < *pater* «батько»);

— *giwizzanī* (суч. *Gewissen*) «совість» (субстантивована форма дієприкметника мин. часу від дієслова *wizzan* «знати», букв. «пізнане») — пор. лат. *cōnscientia* «совість» (< *cōnscio* «знаю за собою; усвідомлюю про себе» < *cōn-* «разом» + *scio* «знаю, впізнаю») ²⁰;

— *zwilīh* (суч. *Zwillich*) «двошарова тканина» (< *zwi* «два» + *līh* «схожий») — пор. лат. *bilīx* «подвійний (про тканину)» (< *bi-* «два» + *līcium* «тканина»).

Підсумовуючи огляд пуристичних процесів у давньоверхньонімецький період, доречно навести підрахунки В. фон Беца, який спеціально досліджував вплив латинської мови на німецьку. За його даними, давньоверхньонімецький лексикон налічував близько 20 тис. одиниць. З них лише 3 % (близько 600 слів) становили прямі запозичення, тоді як 10 % (2 тис. слів) — це словотвірні кальки, що з більшою або меншою мірою точності відтворювали морфемну будову оригіналу, і ще 20 % (4 тис. слів) — семантичні кальки, тобто питомі слова, що вживалися в нових контекстах за прикладом

²⁰ Точний морфемний відповідник до лат. *cōnscientia* утворено на початку XVIII ст. з дещо інакшим значенням — *Mitwissen* «усвідомленість».

латинських відповідників ²¹. Отже, близько 30 % давньоверхньонімецького словника становила питома лексика, що утворилась або розвивалася під латинським впливом.

Висновок про ще більші масштаби калькування напрошується на підставі найновішого «Словника давньоверхньонімецької мови» Герхарда Коблера (50 тис. статей) ²². У ньому зафіксовано 3270 словотвірних кальок (Lehnübersetzung), 3010 семантичних кальок (Lehnbedeutung) і 2986 слів, що утворилися чи вживалися за іншомовними, переважно латинськими, зразками (Lehnschöpfung, Lehnbildung). Загальна кількість таких слів — 9266, що становить 18,5 % реєстру словника. Слід, однак, зазначити, що, по-перше, далеко не всі з цих слів дожили до наших днів і, по-друге, не всі вони є цілком очевидними, точно встановленими кальками чи результатом інших форм лексичного наслідування. Серед них є й кальки ймовірні, гадані, тобто такі, що роль латинського впливу в їх виникненні наразі можна лише припускати й треба ще доводити.

Однак навіть з огляду на це застереження обсяги пуристичної активності в давньоверхньонімецький період вражають. Вони в кілька разів перевищують обсяги прямих запозичань і цілком співвідносні з масштабами давньоанглійського пуризму. Завдяки різнотипному калькуванню запозичені абстрактні поняття набували для німців питомого звучання, а потужний латинський вплив не завдав «германськості» мови жодної шкоди. Пуристичні заміни, утворені в перекладній прозі VIII–X ст., не тільки збагачували абстрактне словництво, а й закріплювали в ужитку питоми афікси, прокладали шлях для нових словотвірних типів, які в майбутньому спричиняться до подальшого розвитку німецького лексикону.

Середньоверхньонімецький період (середина XI — середина XIV ст.) позначений якісними змінами у звуковому та граматичному ладі мови, а також активізацією її суспільних функцій, відродженням писемності, розквітом літературної творчості. Зрештою всі ці зміни були спричинені загальним піднесенням тогочасної Германської імперії. Хоч політично й економічно вона лишалася ще дуже роздіреною, у регіонах потроху розбудовувалися міста, зростали виробничі сили, жвавішала торгівля, розвивалися ремесла.

Основною формою існування мови були територіальні діалекти. У пам'ятках, які відбивають різючі діалектні відмінності, зафіксовано перші тенденції до уніфікації писемної мови, до пошуку єдиних літературних норм. З XIV ст. розпочинається процес змішування та об'єднання діалектів, у різних політичних та культурних центрах виникають місцеві варіанти писемної мови. Усе це готує передумови для сформування в майбутньому надрегіональної літературної мови.

Неухильно розширюються сфери застосування німецької мови. Якщо в попередній період книжне мовлення зводилося переважно до релігійних творів, то тепер додаються ще жанри історичної хроніки та світської художньої літератури.

XII–XIII ст. — часи хрестових походів і лицарських мандрів, які сприяли становленню нової культури лицарства. Ідеї цієї культури (шляхетність,

²¹ Betz W. von. Lehnwörter und Lehnprägungen im Vor- und Frühdeutschen // Deutsche Wortgeschichte / Hgg. F. Maurer, H. Rupp. — Berlin, 1974. — Bd 1. — S. 145.

²² Köbler G. Althochdeutsches Wörterbuch. — 6. Aufl. — 2014. — www.koeblergerhard.de/ahdwbhin.html.

честь і доблесть лицаря, куртуазне служіння Прекрасній Дамі) втілюються в лицарській літературі, що кладе початок власне німецькій художній літературі. Ранні лицарські романи, які спершу створювались у віршах, сприяли згладжуванню місцевих діалектних відмінностей, адже поети прагнули бути зрозумілими скрізь, де лунали їхні твори. У мові виникає термінологія військової справи, озброєння та обладунків.

Оскільки нова культура зародилась у Франції (третя чверть XII ст.), німецька лицарська література розвивалася під впливом французької. Черпаючи з неї мотиви та сюжети для власних творів, німецькі автори запозичали й відповідну лексику: свн. *āventiure* «рицарська пригода», *baniere* «прапор на списі», *kompānīe* «товариство», *panzier* «панцир», *tanzen* «танцювати», *turnei* «турнір, військова гра» тощо. Відтоді, власне, починається багатовікова доба французьких запозичень.

Щоправда, крім прямих запозичень, автори лицарських романів іноді практикували й перекладні відповідники:

– *dörperīe, dörperheit* (суч. *Tölpelei*) «селоцтво, неотесаність, незграбність» (< *dörper* «селяк, неотеса, телепень» < *dorf* «село») — як у дфр. *vilainie* «селоцтво» (< *vilain* «вільний селянин, простолюдин» < плат. *villānus* «селянин, селяк»);

– *hövesch, hövisch* (суч. *höfisch*) «ввічливий, вихований» (< *hof* «двір») — як у дфр. *cortois* «ввічливий» (< *cort* «двір»);

– *nōtwer* (суч. *Notwehr*) «необхідна оборона, самозахист» (< *nōt* «потреба, необхідність» + *wer* «оборона, захист») — зі сфр. *légitime defense* «необхідна оборона» (< лат. *lēgitima dēfēnsa* «т.с.»);

– *süeze* (суч. *süß*) «ніжний, приємний, приязний, люб'язний» (← «солодкий») — як у дфр. *dous* (фр. *doux*) «ніжний, м'який, добрий, приємний» (← «солодкий»).

Як і в попередній період, німецька мова широко представлена в жанрі церковної прози (проповіді, повчання). У цьому було життєво зацікавлене нижче духовництво: з народними масами воно прагнуло говорити спільною мовою, причому не тільки в переносному, а й у прямому значенні. Церковна література, таким чином, мала навіть ширшу соціальну базу, ніж лицарська. Саме в ній у XII–XIII ст. виникають нові словотвірні кальки:

– *erbesünde* (суч. *Erbsünde*) «перворідний гріх» (< *erbe* «успадкований» + *sünde* «гріх») — з лат. *peccātum hērēditārium* «перворідний гріх»;

– *gevater(e)* (суч. *Gevatter*) «кум, хресний батько», букв. «другий батько» (< *ge-* «спів-» + *vater* «батько») — з нлат. *compater* «хресний батько» (*com-* «спів-» + *pater* «батько»);

– *gruoner donnerstac* (суч. *Gründonnerstag*) «чистий четвер», букв. «зелений четвер» (< *grüene* «зелений» + *donnerstac* «четвер») — з лат. *diēs viridium* «зелений день»;

– *jāmertal* (суч. *Jammertal*) «долина смутку» (< *jāmer* «тужба, голосіння» + *tal* «долина») — з лат. *vallis lacrimārum* «долина сліз» (< *vallis* «долина» + *lacrima* «сльоза»);

– *pfingesten* (суч. *Pfingsten*) «День Святої Трійці; П'ятдесятниця» (форма дав. відм. мн. числівника *phingeste* «п'ятдесятний») — з дгр. πεντηκοστή ἡμέρα «п'ятдесятний день; п'ятдесятниця»;

– *vegeviur* (суч. *Fegefeuer*) «чистилище», букв. «очищувальний вогонь» (< *vegen* «чистити» + *viur* «вогонь») — з лат. *purgatorius ignis* «чистилище» (< *purgatorius* «очищувальний» + *ignis* «вогонь»).

Як приклад семантичного калькування варто навести релігійний термін *riuwe* (суч. *Reue*) «каяття, покаєння, шкодування за скоєне, визнання гріхів». Утворений від двн. [*h*]*riuwa* «горе, біль, нещастя», він повторює той самий семантичний перехід, що й у лат. *contritio* «каяття, жалкування» ← «горе, смуток».

Калькування не обмежувалося сферами лицарських романів та церковної прози. Окремі кальки проникали й у загальномовну лексику:

– *ebenbilde* (суч. *Ebenbild*) «портрет, копія, подоба» (< *eben* «рівний» + *bilde* «зображення, відображення, портрет, зовнішність») — з лат. *cōnfigūrātio* «подоба, зовнішня подібність» (< *cōnfigūro* «створюю те саме, створюю за зразком» < *cōn-* «разом, одночасно, вслід за» + *fīgo* «відображую, втілюю»);

– *gegenōte* (суч. *Gegend*) «місцевість, край, країна» (< *gegen* «проти, навпроти, у напрямі до») — із слат. (*terra*) *contrata* «протилежна (земля)» (< *contrā* «проти, навпроти, з протилежного боку»);

– *underschrīben* (суч. *unterschreiben*) «підписувати» (< *under* «під» + *schrīben* «писати») — із слат. *subscribo* «підписую, підписуюся» (< *sub-* «під» + *scribe* «пишу»).

У другій половині XIII ст. німецька лицарська література занепадає, й у подальшому процеси пуристичного калькування відбуваються вже в інших жанрах, зокрема в містичній прозі, яка зародилася в середині XIII ст. і стала яскравим явищем німецької теолого-філософської думки.

Ідейна платформа містиків сформувалася як опозиція католицькій церкві, що претендувала на монопольне посередництво між людьми та богом. На противагу духівництву містики вважали: оскільки Всевишній присутній скрізь, кожен вірянин здатен сам, без сторонньої допомоги відшукати свій шлях до нього. У той час, як офіційна богословська думка блукала лабіринтами раціональної софістики та догматичної схоластики, містики проповідували богопізнання методом візіонерства, тобто шляхом безпосереднього переживання, через «єднання з богом у споглядальному екстазі».

Однак чи давало змогу наявне тоді словництво реалістично зобразити містичні видіння та почуття? Скоріше ні, ніж так. Потрібні були нові лексичні засоби, достатньо точні та виразні. Це спонукало містиків творчо працювати над мовою, освоювати нові шари лексики. Необхідність називати явища внутрішнього світу, процеси одухотворення та самозаглиблення заохочувала їх шукати нові метафори та символи («Бог — дзеркало істини», «душа — похмурий будинок»), утворювати нові дієслова та віддієслівні іменники.

Звичайно, можна було б обрати легший шлях — скористатися латинською лексикою, належно пристосованою для вираження всіх, навіть найтонших порухів релігійної душі. Однак містики принципово не хотіли вдаватися до запозичень. Глибоко інтимні почуття німецького вірянина, вважали вони, слід описувати виключно питомою лексикою. Тим-то латинізми в містичних текстах трапляються зрідка. Натомість знаходимо чимало вда-
лих кальок з латинських слів:

– *inbilden* (суч. *einbilden*) «відбиватися в душі, карбуватися в пам'яті» (< *in-* «в-» + *bilden* «створювати, утворювати») — з лат. *infirmo* «надаю форму; мислю, уявляю» (< *in-* «в-» + *fōrmo* «форму, утворюю»);

– *indruc* (суч. *Eindruck*) «сприйняття, відчуття, враження» (< *in-* «в-» + *druc* «тиск») — з лат. *impressio* «втискання, враження» (< *imprimo* «втискати, карбувати» < *im-* «в-» + *premo* «тиснути, стискати»);

– *insehen* (суч. *einsehen*) «вглядатися, проникати, розуміти» (< *in-* «в-» + *sehen* «дивитися») — з лат. *inspicio* «вдивляюся, розглядаю, вивчаю» (< *in-* «в-» + *specio* «дивлюся»).

Прикметно, що в окремі кальки містики вкладали своє, часом доволі специфічне значення — інакше, ніж те, з якими ці слова побутують у наші дні:

– *ingevleischet* «той, що ввійшов у плоть і кров; переконаний, стійкий (про віру)», пор. суч. *eingefleischt* «незмінний, невинуватий, закоренілий» (< *in-* «в-» + *vleisch* «тіло, плоть») — з лат. *incarnātus* «утілений» (< лат. *incarnō* «утіляю» < *in-* «в-» + *caro* «м'ясо, плоть»);

– *invluz* «приплив Святого Духа в душу людини», пор. суч. *Einfluss* «вплив» (< *invliezen* «утікати, уливатися» < *in-* «в-» + *vluз* «потік») — із слат. *influentia* «вплив» (< лат. *influo* «втікаю» < *in-* «в-» + *fluo* «течу»);

– *ūzvluз* «витворення з первісної основи всього сушого», пор. суч. *Ausfluss* «витікання» (< *ūzvliezen* «витікати» < *ūz-* «із-» + *vluз* «потік») — з лат. *ēmānātiō* «витікання» (< лат. *ēmāno* «витікати, випливати, брати початок»);

– *vürwurf* «той, хто розуміє істину, сприймає почуття», пор. суч. *Vorwurf* «сюжет, тема» (< *vürwerfen* «закидати» < *vür-* «уперед» + *werfen* «жбурляти») — з лат. *objectus* «те, що лежить попереду; предмет» (< лат. *objicio* «кидаю вперед» < *ob-* «до-, перед-» + *jacio* «кидаю»);

– *zuoval* «привнесене; щось стороннє, додане до буття», пор. суч. *Zufall* «випадок, випадковість» (< *zuovalen* «додаватися, траплятися» < *zuo-* «приєднання» + *vallen* «падати») — з лат. *accidēns* «випадковість, нещасний випадок» (субстантивована форма дісприкетника від дієслова *accido* «падаю, припадаю» < *ac-* «до-, при-» + *cado* «падаю, випадаю»).

Єретичне містичне вчення лишило помітний слід у духовному житті середньовічного німецького суспільства. Відомим і популярним воно стало не в останню чергу завдяки прагненню містиків писати питомою, позбавленою чужих слів, доступною загальною мовою. Їхні ідеї не втратили своєї ваги й пізніше — у часи становлення гуманізму (XV–XVI ст.) та Реформації (XVI ст.), зокрема вони вплинули на світогляд провідників реформаційного руху (Мартіна Лютера та інших). Так само й кальки, що їх утворили містики, продовжують жити в наші дні — як у мові німецької філософії, так і в загальнонародній німецькій мові.

Попри високий престиж латинська мова починає здавати позиції в офіційно-діловій сфері. Німецька ділова проза, що виникла в XIII ст., упродовж наступних двох століть поширюється в більшості канцелярій (спершу в імператорській, тоді в князівських і міських). Серед причин переходу на німецьку — не лише визрівання національної свідомості, а й той прозаїчний факт, що дрібномаєтне дворянство (активний користувач грамот, торговельних документів, збірників міського права) у своїй більшості не знало латини.

На чолі канцелярій зазвичай стояли добре освічені випускники іноземних університетів (учені, письменники, перекладачі), які, спираючись на латинські та італійські зразки, формували норми німецької ділової прози, правничу й управлінську термінологію. Саме в надрах канцелярій упродовж XIV–XV ст. виникають рідномовні замітники до чужих термінів:

– *erlucht* (суч. *erlaucht*) «ясновельможний, найясніший (епітет до князівського чи аристократичного титулу)» (букв. «освітлений, осяяний» < *erliuchten* «освічувати, осявати») — з лат. *illūstris* «вельможний, мостивий; ясновельможний (почесне звання найвищих сановників)» (< *lūstro* «освячую, осяваю»);

– *gegensatz* (суч. *Gegensatz*) «заперечення в судовій справі, протест» (< *gegen* «проти» + *satz* «положення, позиція») — з лат. *oppositio* «протиставлення, заперечення» (< *oppōno* «протиставляю» < *op-* «перед» + *pōno* «кладаю»);

– *geloubiger* (суч. *Gläubiger*) «кредитор, позикодавець» (< *gelouben* «вірити» + *-er* «діяч») — з лат. *crēditor* або іт. *creditor* (< лат. *crēdo* «вірю, довіряю; позичаю» + *-or* «діяч»);

– *stathalter* (суч. *Statthalter*) «намісник, заступник, виконувач обов'язків» (< *stat* «місце» + *halter* «власник, держальник, охоронець») — із слат. *locum tenēns* «намісник, заступник» (букв. «тримач посади»);

– *vollmachte* (суч. *Vollmacht*) «повноваження, довіреність» (< *vol* «повний, абсолютний» + *maht* «міць, влада») — з нлат. *plēnipotentia* або дфр. *plein pooir* «повноважність» (< лат. *plēnus* «повний» < *potentia* «сила, влада»).

Крім словотвірних кальок, серед пуристичних заміників трапляються й терміни з інакшою внутрішньою формою:

– *abeschrift* (суч. *Abschrift*) «копія документа» (< *abeschrīben* «переписувати, копіювати») — замість *kopie* (< слат. *copia* «список, копія, розмножування»);

– *verwaltung* (суч. *Verwaltung*) «управління, керування, завідування» (< *verwalten* «мати владу, контролювати, турбуватися» < *walten* «панувати») — замість *administration* (< лат. *administratio* «завідування, керівництво» < *administro* «допомагаю, завітую, керую»).

Значно повільніше вкорінювалася німецька мова у сферу знань. Традиція створювати нею наукові праці, закладена в попередній період, не дістала подальшого розвитку: в XIV–XV ст. німецькі вчені віддавали перевагу латині. Панувала ця мова й у навчальних закладах. Натомість активніше німецька мова проникала в науково-популярну та довідкову літературу, яку поширювали спочатку в рукописах, а тоді й у першодруках. Ідеться про травники, лікарські порадики, шкільні граматики, керівництва з основ математики, гірничорудної справи. Здебільшого це були не оригінальні праці, а переклади чи перекази латинських першоджерел. У них трапляються непоодинокі словотвірні кальки, що закріпилися в літературній мові:

– *funfftwesen* (суч. *Funfftwesen*) «найважливіше, квінтесенція» (< *funfft* «п'ятий» + *wesen* «суть») — з лат. *quinta essentia* «найважливіше, найістотніше» (букв. «п'ята сутність»);

– *nenner* (суч. *Nenner*) «знаменник» (< *nennen* «називати, призначати» + *-er* «знаряддя дії») — із слат. *denominator* «знаменник» (< *dēnōmino* «називаю» + *-tor* «знаряддя дії»);

– *zeller* (суч. *Zähler*) «числівник» (< *zellen* «лічити, рахувати» + *-er* «знаряддя дії») — із слат. *numerator* «числівник» (< *numero* «рахую» + *-tor* «знаряддя дії»);

– *viereckeht* (суч. *viereckig*) «чотирикутний» (< *vier* «чотири» + *ecke* «кут») — із слат. *quadrangulus* «чотирикутний» (*quattuor* «чотири» + *angulus* «кут»).

До семантичних кальок у тогочасній науковій термінології належать:

– *böugen* (суч. *beugen*) «відмінювати, дієвідмінювати» (← «згинати, нахиляти») — як у лат. *dēclīno* «відмінюю, дієвідмінюю» (← «відхиляю, відводжу, зсовую»);

– *bruch* (суч. *Bruch*) «(математичний) дріб» (← «злам, розлам, перелам») — як у лат. *numerus frāctus* «дріб» (букв. «зламане число»);

– *geslehte* (суч. *Geschlecht*) «рід (грам.)» [← «рід, стать (біол.)»] — як у лат. *genus* (← «рід, стать, походження»);

– *stumpf* «тупий (про кут)» (← «заокруглений, не гострий») — як у лат. *obtūsus* «тупий (про кут)» (← «ступлений, затуплений»).

До деяких суфіксальних термінів перекладачі наукової літератури утворювали не кальки, а композити зі схожою внутрішньою формою:

– *hantbuoch* (суч. *Handbuch*) «посібник, довідник» (< *hant* «рука» + *buoch* «книжка») — пор. лат. *manuāle* «підручник» (< *manus* «рука» + *-ālis* «належний, властивий»);

– *swintsucht* (суч. *Schwindsucht*) «туберкульоз, сухоти» (< *swīnen* «худнути, втрачати вагу» + *sucht* «хвороба») — пор. лат. *phthisis* «сухоти» (< дгр. φθίσις «сухоти; загибель, виснаження», пов'язане з φθίω «минаю, зникаю, гину»).

Прикладом цілком оригінального пуристичного відповідника може бути назва військового хірурга: *Wundarzt* «(військовий) хірург» (< *Wunde* «рана» + *Arzt* «лікар») — заміник до *Chirurg* (< лат. *chīrūrgus* < дгр. χειρουργός «т. с.» < χείρ «рука» + ἔργον «праця, робота»).

Прикметно, що кальки та інші пуристичні замітники потроху розширюють сферу вжитку: з фахової книжної мови вони потрапляють у загальну літературну, тобто стають всенародним лексичним надбанням:

– *beschriben* (суч. *beschreiben*) «записувати, описувати, зображати» (< *be-* «інтенсивність дії» + *schrīben* «писати») — з лат. *dēscribo* «списую, зображую, креслю» (< *de-* «інтенсивність дії» + *scribo* «пишу»);

– *einheit* (суч. *Einheit*) «єдність, цільність, неподільність» (< *ein* «єдиний, один» + *-heit* «опредметнена якість») — з лат. *ūnitās* «єдність, єднання; однаковість» (< *ūnus* «один» + *-itās* «опредметнена якість»);

– *grōzmüetec* (суч. *großmütig*) «хоробрий, відчайдушний» (< *grōz* «великий» + *muotec* «мужній, сміливий») — з лат. *magnanimus* «мужній, хоробрий, великодушний» (< *magnus* «великий» + *animus* «дух, душа»);

– *vürnæme* (суч. *vornehm*) «видатний; чудовий; шляхетний» (< *vür-* «перед-» + *næme* «брати») — з лат. *praecipuus* «винятковий, видатний», букв. «узятий першим» (< *praecipio* «беру наперед» < *prae-* «перед» + *capio* «беру»).

Як і раніше, більшість пуристичних відповідників цього періоду виникала щодо латинської лексики. Що ж до лексики французької, то її перекладали значно менше, хоч вплив цієї мови, особливо в XIV ст., не послаблювався. Найвідомішими кальками цього періоду вважаються:

– *grōzmuoter* (суч. *Großmutter*) «баба, бабуся» (< *grōz* «велика» + *muoter* «мати») — з фр. *grand-mère* «бабуся» (< *grand* «велика» + *mère* «мати»);
– *grōzvater* (суч. *Großvater*) «дід, дідусь» (< *grōz* «великий» + *vater* «батько») — з фр. *grand-père* «дідусь» (< *grand* «великий» + *père* «тато»).

Щоправда, чи справді це кальки з французької, остаточної ясності немає. Німецькі назви в писемних джерелах зафіксовано раніше, ніж французькі (*grōzmuoter* — 1350, *grōzvater* — бл. 1400, *grand-mère* і *grand-père* — 1529). Раніше за французькі датовано й англійські відповідники (*grandmother*, *grandfather* — обидва бл. 1400). Якщо не йдеться про надто пізню фіксацію французьких слів (порівняно з їх появою в усному мовленні), не можна виключати зворотного впливу германських мов на французьку.

Упродовж XVI ст. латина поступово витісняється з вищих сфер комунікації, натомість зростає престиж німецької літературної мови на народній основі. Її помалу впроваджують в освіті — знання стають дедалі приступнішими для широких мас. 1526 р. нею вперше виголошено лекції в університеті²³. За допомогою перекладів учені-гуманісти знайомлять співвітчизників з новими здобутками науки та культури.

Збільшується кількість німецькомовних друкованих видань, хоч лівова частка богословських, філософських, історичних праць, як і твори гуманістів, усе ще виходять латиною. 1518 р. нею було надруковано 90 % книжок, а 1570 р. — 70 %. А. Бах, який наводить ці цифри, зауважує: «Чимало розумової енергії змарнували німці, намагаючись використати чужу мовну форму. Тим часом енергія ця могла б справити винятково сприятливий вплив на формування та дальший розвій німецької мови»²⁴.

Німецькою виходили різножанрові релігійні твори (переклади Біблії, молитовники, повчання, полемічні та сатиричні виступи), майже вся література, пов'язана з Реформацією. Під впливом останньої дедалі частіше лунають голоси проти церковної служби чужою, малозрозумілою народів мовою. Урешті-решт німецька стає в протестантів мовою не лише проповіді, а й богослужіння. Навіть католики допускають церковні співи та проповідь німецькою, що раніше годі було уявити.

Ідеї гуманістів поклали початок цілеспрямованій філологічній роботі над рідною мовою. Уперше вона стає предметом наукового розгляду. Освічені верстви суспільства усвідомлюють потребу її вдосконалення та уніфікації.

²³ Це був курс медицини, що його прочитав у Базелі відомий природознавець Парацельс. Його німецька з кафедри сприймалася не інакше як виклик, адже університетська традиція зобов'язувала викладати виключно латиною. Проте лектор пояснював свій вибір бажанням бути зрозумілим найширшому загалові.

²⁴ Бах А. История немецкого языка / Пер. с нем. — М., 1956. — С. 143.

Починається формування писемної норми. Постаттю, якій судилося радикально прискорити цей процес, став священик і перекладач Біблії Мартін Лютер.

Переклади Святого письма верхньо- та середньонімецькою мовами існували й раніше, та саме переклад Лютера (зроблений упродовж 1521–1534 рр.) став, за словами А. Бермана, «першим рішучим самоствердженням німецької літературної мови»²⁵, заклав для неї міцні наддіалектні підвалини. Його Біблія (Lutherbibel) виявилася настільки виразною, зрозумілою та жвавою, що її залюбки читали в усіх куточках країни, носили за пазухою, зачували уривками напам'ять. Близько третини грамотних німців мали цю книгу в себе вдома. Кожен, хто хоч трохи розбирав німецькі літери, прагнув долучитися до цього «джерела істини».

Лютер справді виявив себе як блискучий, неперевершений перекладач, як людина точного мовного чуття й тонкого мовного смаку, здатна зробити безпомилковий, що відповідає комунікативному завданню, вибір. Не випадково він, хоч і володів рідною мовою віртуозно, не раз шліфував і переробляв написане, наполегливо шукаючи кращі, більш суголосні духові німецької мови засоби. Ось як біограф описує цей процес: «Іноді Лютерові вдавалося знайти точний варіант відразу. Проте зазвичай пошуки потребували чималих зусиль. У таких випадках він спершу робив буквальний переклад, не порушуючи словолод оригіналу. Далі аналізував кожне слово окремо й добирав до нього всі можливі синоніми. Потім відбирав ті, що не лише точно відтворювали зміст, а й давали змогу зберегти ритм першотвору. Тоді відкладав зроблене вбік і переказував уривок своїми словами, щоб якнайкраще передати його дух. Урешті, маючи буквальний і вільний варіанти перекладу, намагався звести їх до купи»²⁶. Особливу увагу перекладач звертав на милозвучність написаного, бо з власного досвіду знав, як реагує паства на живе слово проповідника.

Щоб краще зрозуміти труднощі, які доводилося долати Лютерові, варто нагадати, що німецька писемна мова тих часів була ще сильно залежна від латинських книжних зразків. Відірвана від життя, просякнута канцелярським духом, вона заледве могла дати перекладачеві всі ті розмаїті образно-стильові засоби, що їх потребувало тлумачення Біблії. Особливо, зважаючи на те, що Святе письмо покликане не просто «розповідати історії», а вражати розум і полонити душу християн.

У цій ситуації Лютер знайшов єдине правильне рішення: перекладати живою народною мовою, так щоб написане було однаково зрозуміле всім — і великорозумному вченому, і малограмотному селянинові. Ось чому лексикою, фразеологією, словотвором і словолодом його Біблія мало нагадує саксонську канцелярську мову. «Я прагнув, — казав Лютер, — зробити Мойсея до такої міри німцем, щоб ніхто й запідозрити не міг, що він єврей»²⁷. Коли перекладачеві бракувало відповідників, він поринав у пошуки слів. Його новотвори дотепер у вжитку: *Feuertaufe* «хрещення вогнем», *Götzendien* «ідолівирець», *Lästern* «наклепник», *Machtwort* «вирішальне слово», *Nächstenliebe* «любов до ближнього», *Schandfleck* «тавро ганьби», *Selbstverleugnung* «са-

²⁵ Berman A. L'Épreuve de l'étranger: Culture et traduction dans l'Allemagne romantique. — Paris, 1984. — P. 46.

²⁶ Bainton R. H. Here I Stand: A Life of Martin Luther. — Peabody, 2009. — P. 336.

²⁷ Ibid.

мозабуття, самозречення, самовідданість», *wetterwendisch* «примхливий (як вітер)».

Прагнучи якнайбільше наблизити Біблію до співвітчизників, Лютер уживав чужі слова та вислови дуже ощадливо. Якщо вони не мали точних відповідників — наполегливо шукав, як їх можна передати засобами рідної мови. При цьому широко спирався на досвід середньовічних містиків, твори яких добре знав. Для перекладу використовував різні способи:

1) словотвірне калькування:

– *Schaubrot* «хліби пропозиції» (< *Schau* «показ» + *Brot* «хліб») — з дгр. ἄρτοι ἐνώπιον «т. с.» (< гебр. *lechem haPānīm* «т. с.», букв. «хліб, який кладуть перед божою присутністю»);

– *Sündenbock* «цап-відбувайло» (< *Sünden* «гріх» + *Bock* «цап») — з дгр. ἀποπομπᾶτος τράγος «т. с.» (букв. «жертвний цап»);

2) семантичне калькування:

– *Bund* «завіт» (< *binden* «зв'язувати, прив'язувати») — з гебр. *berīt* «завіт», яке зводиться до акк. *bīritū* «стрічка; кайдани, окови, пута»²⁸;

3) вільний переклад:

– *Denkzettel* «пам'ятка» (< *denken* «згадувати, пам'ятати» + *Zettel* «папірець, записка») — з дгр. φυλάκτῆριον «записка з божими заповідями в юдеїв» (< φυλάσσω «бережу, оберігаю» + -τήριον «місце»);

– *Morgenland* «Близький Схід» (< *Morgen* «ранок» + *Land* «земля») — з дгр. ἀνατολή «схід (сонця); Схід (частина материка)» (< ἀνατέλλω «сходжу, піднімаюся, підношуся»).

4) фразеологічне калькування:

– *perlen vor die Säue werfen* «метати бісер перед свинями» — з дгр. <...> μηδὲ βάλλετε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν χοίρων (букв. «<...> і не кидайте перлин ваших перед свиньми»);

– *ein Buch mit sieben Siegeln* «книга за сімома печатами» — з дгр. βιβλίον κατεσφραγισμένον σφραγῖσιν ἑπτά.

Власне, прагнення Лютера чимбільше орозмовити й понімежити біблійний текст було суголосне тогочасній тенденції до демократизації літературної мови, бажанню розбудовувати її на питомих засадах. Річ у тім, що в XVI ст. латинська мова, хоч і звучувала свої комунікативні сфери, все ще чинила потужний тиск на німецьку²⁹. Про силу цього тиску свідчить той факт, що латинізм закріплювалися не лише тоді, коли німецька мова не мала власних слів для відповідних предметів і явищ (*Elixier*, *Hostie*, *Eloquenz*, *Delinquent*, *Kauti-on*, *Kolumne*), а й тоді, коли в ній уже давно (нерідко ще з X–XI ст.) побутували свої назви. Пор.: *Appendix* — *Anhang* (свн. *anehanc*) «додаток; додавання»; *inventieren* — *erfinden* (двн. *irfindan*) «вигадувати, винаходити»; *Konversation* — *Unterhaltung* «бесіда, розмова»; *negieren* — *verneinen* (двн. *firneinen*) «заперечувати»; *Qualität* — *Eigenschaft* (двн. *eiganschaft*) «якість, властивість, характеристика»; *universal* — *allgemein* (свн. *algemeine*) «всеосяжний, всесвітній, універсальний».

²⁸ Пор. давньогрецький відповідник з інакшою внутрішньою формою: διαθήκη «завіт» (< διατίθημι «розкладаю, розміщую, розставляю»).

²⁹ Показовий факт: перший німецький словник іншомовних слів (*Roth S. Ein Teutscher Dictionarius. — Augsburg, 1571. — 262 S.*) містив 2477 лексем, причому близько 2 тис. з них були латинізмами.

З іншого боку, аналіз лексики XVI ст. показує, що паралельно з прямим запозичанням небезуспішно тривали й процеси пуристичного освоєння чужих слів, причому ці процеси не тільки не слабшали, а, навпаки, набирали обертів. Найбільше пуристичних відповідників виникало серед наукової термінології та номенклатури:

- *Abhandlung* «наукова праця, трактат» (< *abhandeln* «розробляти, розглядати» + *handeln* «трактувати, мати темою») — заміник до *Traktat* «т. с.» (< лат. *tractātus* «обговорення, розгляд» < *tracto* «досліджую, розбираю»);
- *Arzneimittel* «ліки» (< *Arznei* «ліки» + *Mittel* «засіб») — заміник до *Medikament* (< лат. *medicāmentum* «лікувальний засіб»);
- *Eierstock* «яєчник» (< *Eier* «яйця» + *Stock* «маса, запас») — відповідник до нлат. *ovarium* (< лат. *ovum* «яйце»);
- *erörtern* «розбирати, розглядати, встановлювати» (< свн. *er-* «завершення дії» + *örtern* «точно вивчати» < *örter* «крайні точки, межі») — калька з лат. *dētermino* «обмежувати, визначати, встановлювати» (< *de-* «повністю» + *termino* «обмежую» < *terminus* «межі, кінець»);
- *Grundstein* «основа, наріжний камінь» (< *Grund* «грунт, земля» + *Stein* «камінь») — заміник до *Fundament* (< лат. *fundāmentum* «основа» < *fundo* «заснову, закладаю» + *-mentum* «наслідок дії»);
- *Mitschüler* «однокласник» (< *mit-* «з, разом» + *Schüler* «школяр, учень») — калька з лат. *condiscipulus* «шкільний товариш» (< *con-* «з, разом» + *discipulus* «учень»);
- *Rechtschreibung* «правопис» (< *recht* «правильний» + *Schreibung* «написання») — калька-заміник до *Orthographie* (< лат. *orthographia* < дгр. ὀρθογραφία «т. с.»);
- *Scheide* «піхва (анат.)» [← «піхви (футляр)»] — семантична калька з лат. *vāgīna* «т. с.» [← «піхви (футляр)»];
- *Schmarotzer* «паразит (біол.)» (< *schmarotzen* «паразитувати, жити чужим коштом») — заміник до *Parasit* (< лат. *parasītus* «співтрапезник; дармоїд» < дгр. παράσιτος «той, хто їсть поряд»);
- *Stachelschwein* «дикобраз» (< *Stachel* «колючка, жало» + *Schwein* «свиня») — калька з нлат. *porcus spinosus* «т. с.» (< лат. *porcus* «свиня» + *spīnōsus* «тернистий»).

Пуристичні відповідники різного типу з'являються також, хоч і рідше, в інших тематичних сферах німецької лексики — військовій, діловій, церковній, мистецькій:

- *Baukunst* «архітектура» (< *Bau* «будівництво» + *Kunst* «уміння, майстерність») — відповідник до лат. *architectūra* «т. с.» (< *architector* «будую» + *-ūra* «заняття»);
- *Buchhalter* «бухгалтер» (< *buchhalten* «вести бухгалтерію» < *die Bücher halten*, букв. «тримати книжки») — калька з іт. *tenere i libri* «вести книжку»;
- *Erzvater* «прабатько» (< *erz-* «вище звання» + *Vater* «батько») — заміник до *Patriarch* «патріарх» (< лат. *patriarcha* < дгр. πατριάρχης «т. с.»);
- *Gefreiter* «єфрейтор» (< *gefreite* «звільнений» < *freien* «звільняти») — калька з лат. *exēptus* «звільнений (від вартування)» (< *eximo* «усуваю, звільняю»);
- *Gegner* «супротивник, опонент (у суді)» (< снн. *gēgenen* «зустрітися, бути зверненим до, мати сутичку» < *gegen* «навпроти») — калька з

лат. *adversarius* «противник, скаржник, позивач» (< *adversus* «розташований навпроти»);

– *Glaubensbekenntnis* «віросповідання» (< *Glaube* «віра» + *Bekenntnis* «визнання, сповідання») — заміник до *Konfession* «конфесія» (< лат. *cōnfessio* «сповідування віри» < *cōnfiteor* «сповідую»);

– *Heerführer* «полководець, воєначальник» (< *Heer* «військо» + *Führer* «проводир, керманич») — відповідник до *General* (< фр. *général* «т. с.» < *capitaine général* «старший капітан»);

– *Reiterei* «кіннота» (< *Reiter* «вершник» + *-ei* «збірність») — відповідник до *Kavallerie* (< іт. *cavalleria* «їзда, кавалерія, лицарство» < *cavallo* «кінь»);

– *Zeughaus* «арсенал; цейхгауз» (< *Zeug* «спорядження» + *Haus* «будівля») — заміник до *Arsenal* (< іт. *arsenale* «т. с.»).

Нарешті, пуристичні замітники активно поповнювали й загальноживаний лексичний фонд:

– *erpressen* «витискати» (< *er-* «ви-» + *pressen* «тиснути») — калька з лат. *exprimo* «витискаю» (< *ex-* «з-, ви-» + *premo* «тисну»);

– *Glückwunsch* «вітання» (< *Glück* «щастя» + *Wunsch* «побажання») — заміник до *Gratulation* (< лат. *grātulatio* «вітання» < *grātulor* «вітаю» < *grātus* «приємний»);

– *kriegerisch* «бойовий, войовничий» (< *Krieg* «війна») — заміник до *martialisch* «т. с.» [< лат. *Mārs* «Марс (бог війни)»];

– *Menschenfeind* «людиноненависник» (< *Mensch* «людина» + *Feind* «ворог») — заміник до фр. *misanthrope* (< дгр. *μῖσανθρωπος* «т. с.» < *μῖσος* «ненавиджу» + *ἄνθρωπος* «людина»);

– *Menschenfresser* «людожерець» (< *Mensch* «людина» + *Fresser* «пожирач») — калька з лат. *anthrōphagus* (< дгр. *ἄνθρωποφάγος* «т. с.» < *ἄνθρωπος* «людина» + *φάγος* «ненажера»);

– *unfehlbar* «безпомилковий, нехибний» (< *un-* «не-» + *fehlen* «помилятися» + *-bars* «придатність») — калька з лат. *īnfallibilis* «т. с.» (< *īn-* «не-» + *fallo* «ошукую, помиляюся» + *-ibilis* «здатність, спроможність»).

Отже, XVII століття, яке зазвичай вважають першим в історії німецького пуризму, насправді не було першим. Лексичний пуризм у німецькій мові має значно тривалішу традицію, багатовікову передісторію. Його джерело — практика калькування латинських слів, поширена ще в давньогерманських діалектах доби раннього середньовіччя. Зразком для наслідування міг стати й успішний досвід калькування, що його нагромадили готські (IV–VI ст.) та давньоанглійські (до XI ст.) перекладачі-книжники.

Утворення питомих відповідників на протизагу запозиченням зафіксоване вже в найдавніших перекладних пам'ятках німецької мови (друга половина VIII ст.). У наступні століття цю традицію підтримували визначні історичні постаті — монарх Карл Великий, ченець-перекладач Ноткер, середньовічні містики, проповідник Мартін Лютер та інші діячі. Пуристичні замітники вживалися в текстах різних стилів і жанрів (церковно-релігійних, філософських, художніх, ділових, навчальних, науково-популярних). З книжного мовлення ці слова потрапляли в розмовне, стаючи загальномовним надбанням. Чимало з них посіли своє місце в основному лексичному фонді німецької мови. З пуризмом пов'язане й становлення питомих німецької термінології: спершу релігійно-філософської, згодом мовознавчої, а тоді

й інших наук. Таким чином, новий етап німецького пуризму, що розпочався в першій половині XVII ст., мав уже добре підготовлений ґрунт, а тогочасні пуристи аж ніяк не були першопрохідцями.

Насамкінець важливо підкреслити, що історичне значення німецького пуризму не обмежується тільки німецькою мовою. Як зразок він спричинився до активізації пуризму в слов'янських мовах: чеській, польській (з кінця XVIII ст.), а через них — і в українській мові (з другої половини XIX ст.).

P. O. SELIHEY

ON THE SOURCES AND EARLY STAGES OF GERMAN PURISM

The paper traces the formation of the lexical purism in the German language. Its Proto-Germanic sources are covered and its advance are described in the period from the second half of the 8th C. to the beginning of the 17th C. The purist activities of Charlemagne, Notker the German, medieval mystics, Martin Luther are characterized. The important role of purism in the formation of the German standard language lexicon is shown.

Keywords: history of the German language, language contacts, borrowings, purism, puristic neologisms, loan translation.

КЕЛЬТСЬКА ГІДРОНІМІЯ В БАСЕЙНІ ДНІСТРА ¹

У пропонованій статті схарактеризовано гідроніми *Бакота, Бібрка, Сукіль, Щирець* у басейнах Верхнього й Середнього Дністра, які свого часу етимологізували як кельтські за походженням. На підставі докладного етимологічного аналізу спростовано кельтську версію походження цих гідронімів, обґрунтовано їхню слов'янську природу.

Ключові слова: гідронім, етимон, кельтська етимологія, слов'янська етимологія.

Проблема кельтської мовно-культурної спадщини у слов'янських мовах не нова. Її не раз порушували у своїх працях Т. Лер-Сплавінський, Л. Мошинський, З. Возняк, Я. Філіп та інші дослідники. Науковий інтерес істориків, археологів, лінгвістів до виявлення кельтських старожитностей у слов'янських мовах зумовлений активним розселенням кельтів у IV–III ст. до н. е., викликаним низкою зовнішніх чинників, зі своєї прабатьківщини на Британські острови, території Франції, Апеннінського, Піренейського й Балканського півостровів.

Першим регіоном сучасної України, що зазнав кельтського впливу, історики називають Закарпаття, зокрема Верхнє Надтисся. Згідно з відомостями археологів, кельти закріпилися тут у 2-й п. IV ст. до н. е., відтіснивши і частково асимілювавши корінну фракійськомовну людність². Чимало дослідників припускає, що із Закарпаття через карпатські перевали деякі групи кельтських племен могли проникати і на Прикарпаття. Про це свідчать виявлені археологами кельтські артефакти в Північно-Східному Прикарпатті. Проте кельтські старожитності латенського періоду на північ від Карпат представлені лише окремими знахідками металевих виробів. Тільки на поселенні поблизу с. Бовшів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Л. І. Крушельницька розкопала одне житло-напівземлянку з кельтською гончарною керамікою. Це гіпотетично вказує на те, що якісь нечисленні групи кельтів могли проникати й у Карпато-Дністерський регіон. Дослідниця датує це поселення першим соліттям до нашої ери, припускаючи, що кельти могли прийти у Верхньо-Середню Наддністрянщину або з Південної Польщі, або із Закарпаття, подолавши карпатські перевали³. На сьогодні це фактично єдине археологічне

¹ Цю статтю було заплановано як доповідь на XVI Міжнародному з'їзді славистів у Белграді. З незалежних від автора причин її не було опубліковано в тематичному збірнику «Слов'янські обрії».

² Казакевич Г. Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина. — К., 2010. — С. 135–136.

³ Крушельницкая Л. И. Кельтский памятник в Верхнем Поднестровье // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии / Отв. ред. Т. С. Пассек. — М., 1965. — Вып. 105. — С. 122.

підтвердження перебування кельтів у Північно-Східному Прикарпатті, що не дає однозначної відповіді про характер і тривалість кельтського впливу на регіон басейну Дністра в його прикарпатській частині. На думку, А. Д. Мачинського, група кельтського чи кельтсько-іллрійського населення (II–I ст. до н. е.), яка займала деякі райони Верхньої Наддністрянщини, найімовірніше, не була значною. До рубежу нової ери вона розчинилася в середовищі численнішого (фракійського? — С. В.) іншомовного населення ⁴.

Визнання історичного факту кельтсько-слов'янських контактів потребує підтвердження на основі лінгвістичних відомостей. Деякі дослідники наголошують на випадковому характері кельтсько-слов'янських лексичних ізоглос ⁵. Так, Г. А. Ільїнський зазначав, що кельти в давні часи дуже рідко й епізодично стикалися зі слов'янами, а отже, не могли сильно вплинути на їхню мову ⁶. Пошуки кельтизмів у слов'янській лексиці ускладнює й те, що на сьогодні фактично немає жодних відомостей про мову, якою розмовляли кельти в історично підтверджених місцях свого перебування. На думку Т. Лер-Сплавінського, ми не можемо навіть приблизно визначити форми слів, що їх слов'яни могли запозичити від кельтів, чим зумовлена непевність різноманітних кельтських реконструкцій у лексичній сфері ⁷. Від кельтських мов Середньої Європи, поширених на її теренах у IV–III ст. до н. е., не лишилося майже жодних слідів, а відомі нині західнокельтські діалекти помітно відрізняються від східних і не дають незаперечних доказів, щоб можна було твердити про ті чи ті кельтсько-слов'янські ізоглоси ⁸.

Це означає, що формальний збіг певного слов'янського апелiativa чи топоніма з якоюсь лексемою, засвідченою в живих сучасних кельтських мовах, не вказує переконливо на кельтську генезу слов'янського слова. У таких випадках, очевидно, важливо диференціювати так звані запозичення і спільні утворення на спільноіндоєвропейському ґрунті. Єдиним критерієм віднесення тієї чи тієї слов'янської лексики до кельтизмів має бути наявність для неї етимологічно споріднених слів у сучасних кельтських мовах й ізолюваність її в слов'янському словникові. Стосовно топонімів, то, як слушно відзначав Т. Лер-Сплавінський, з кельтами гіпотетично можна пов'язувати лише ті власні географічні назви, які мають відповідники на історичних кельтських теренах ⁹ за відсутності таких у слов'янському топоніміконі. З огляду на це актуальним є етимологічне дослідження гідронімів *Бакота*, *Бібрка*, *Сукіль*, *Щирець*, що їх деякі мовознавці вважали (вважають) імовірними кельтизмами в басейні Верхнього-Середнього Дністра.

Назву р. *Бакота* (л. Дністра; с. *Бакота* Кам'янець-Поділ. р-ну Хмельн. обл.; СГУ ¹⁰, 31) уперше в писемних джерелах відзначено у формі «во Ба-

⁴ Мачинский Д. А. Кельты на землях к востоку от Карпат // Кельты и кельтские языки : Сб. ст. / Отв. ред. В. Н. Ярцева. — М., 1974. — С. 41.

⁵ Парина Е. А. III Международный colloquium Celto-Slavica // Вопр. языкознания. — 2009. — № 6. — С. 138.

⁶ Ильинский Г. А. Праславянская грамматика. — Нежин, 1916. — С. 37.

⁷ Lehr-Splawinski T. Kilka uwag o stosunkach językowych celtycko-prasłowiańskich // Rocznik Slawistyczny. — 1956. — Т. 18. Cz. 1. — S. 5.

⁸ Седов В. В. Славяне и кельты (по данным археологии) // IX Междунар. съезд славистов (Киев, сентябрь 1983 г.). История, культура, этнография и фольклор славянских народов : Докл. сов. делегации. — М., 1983. — С. 97.

⁹ Lehr-Splawinski T. Op cit. — S. 4–5.

¹⁰ Список скорочень див. у кінці статті.

котоу», 1241 р. — «ко *Бакотъ*» (ЕСЛГНПР, 18). Ранні історичні фіксації гідроніма *Бакота* засвідчують його в незмінній, порівняно із сучасною, формі, що дає підстави розглядати пізніші гідронімні варіанти *Бекота*, *Бокота* (ЕСЛГНПР, 18) як вторинні щодо *Бакота*. На це вказують також онімні паралелі для аналізованої назви, відзначені в суміжних регіонах України: укр. ст. ойконім *Бакота* на Волині (1463 р.) — тепер с. *Бакоти* Кремен. р-ну Терноп. обл. (АТУ, 320), укр. прізвище *Бакута* (Редько 1, 25) < **Бакота* (у < о під впливом попереднього задньоязикового к), пор. іще інші слов'янські назви: антропоніми болг. *Бакота* (давнє ім'я IX–XIV ст.) < імені *Бако* (Заимов, 12), хорв. *Bakota* ~ серб. *ба́кота* < *бак* «бик» (Речник 1, 260), похідні *Bakotić*, *Bakotin* (Leksik, 19), ойконім *Bakotići* в Боснії і Герцеговині (Im.m., 68).

Наведений матеріал свідчить про поширення назви *Бакота* в слов'янському онімному просторі й неоднозначність її етимона, що, з огляду на ареал, спонукає етимологізувати гідронім на слов'янському ґрунті всупереч К. М. Тищенку, який у його основі вбачав кельт. (кімр.) *bach* «гак, гачок; кут, різкий поворот, закрут річки»¹¹. Ця кельтська лексема має споріднені апелятиви в інших індоєвропейських мовах, як-от: лат. *baculum* «палиця» < іє. **bak-* «колоти, різати, штовхати, бити» (Pokorny, 93), пор. іще омонім дгерм. *bak* «вода, потік» = нім. *Bach* «т. с.» < іє. **bheg-* / **bhog-* «проточна вода» (Левицький, 86–87). Формально будь-яку з цих лексем можна порівнювати з гідронімоосною назви *Бакота*, однак таке зближення без з'ясування її словотвору, зв'язку з іншими подібними утвореннями видається випадковим і лінгвістично необґрунтованим. Щодо міркування В. В. Лучика про ймовірний зв'язок гідроніма *Бакота* з гіпотетичним кельт. *bakkus* «заглибина, впадина» (версія С. Д. Бабишина; покликання на «Словник власних географічних назв Хмельницької області» Н. М. Торчинської й М. М. Торчинського¹²), то, як слушно зауважив сам автор, «його реальність не підтверджена і джерело не вказано»¹³. На нашу думку, етимологія назви *Бакота* на кельтському ґрунті безпідставна. По-перше, у доступних кельтських лексиконах не вдалося відшукати ідентичних апелятива чи оніма. По-друге, навіть якщо формально пов'язувати топонім *Бакота* з кельт. *bach*, припускаючи пізнішу зміну *ch* > *k*, то малоімовірним видається поєднання цього апелятива із суфіксом *-ot-*, за допомогою якого в кельтських мовах творилися збірні іменники (переважно назви тварин і деякі назви осіб¹⁴).

Дослідники неодноразово цікавилися етимологією гідроніма (ойконіма) *Бакота*. Одні вважали первинним гідронім, інші — ойконім, але жоден із них не запропонував переконливого пояснення структури й апелятивної семантики назви *Бакота*. В. П. Нерознак кваліфікував гідронім *Бакота* як первинний, не розкриваючи деталей його структури¹⁵. Л. Т. Масенко припускає зв'язок ойконіма *Бакота* з укр. ст. *боуката* (< молд. *букатэ*) «шматок» чи з бр. діал. *букота* «гора округлої форми» (ЕСЛГНПР, 18). Таке пояснення малоімовірне передусім з фонетичних міркувань. С.Є. Вайнтриб (місцевий краєзнавець) тлумачив назву *Бакота* як утворення з префіксом *ба-* і коренем

¹¹ Тищенко К. М. Етномовна історія прадавньої України. — К., 2008. — С. 255.

¹² Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України. — К., 2014. — С. 31.

¹³ Там же.

¹⁴ Льюис П., Педерсен Х. Краткая сравнительная грамматика кельтских языков / Пер. с англ. проф. А. А. Смирнова; ред., предисл. и примеч. В. Н. Ярцевой. — М., 1954. — С. 203.

¹⁵ Нерознак В. П. Названия древнерусских городов. — М., 1983. — С. 16.

-кот- на позначення «хотіння»: *Бакота* — *«бажане місце»¹⁶. Така версія також непереконлива з огляду на різний характер початкових приголосних у коренях -кот- і -хот- (незрозуміло, наприклад, які мовні чинники зумовили зміну $k < x$, не наведено жодного прикладу такої субституції в апелативній лексиці). Російський дослідник В. І. Марков етимологізує назву *Бакота* на основі монг. ст. *böketü* «горбатий»¹⁷. Таке тлумачення, на нашу думку, вразливе з фонетичних міркувань. Уважаємо, що монг. ст. *böketü* запозичене з тюркських мов (відомі факти тюркських запозичень у старомонгольську мову). На це вказує, зокрема, тюрк. *bök* «згинати, прогинати» (Радлов IV/2, 1716), яке формально ідентичне з основою монг. ст. *böketü*. Значення «горбатий» цієї лексеми співвідносно із семантикою «згинати, прогинати», яку реалізувало тюрк. *bök* (як відомо, тюрк. *ö* ніколи не переходило в слов'янське *a*; у східнослов'янській звуковій системі тюрк. *ö* після м'яких і пом'якшених приголосних найчастіше переходило в *у* (графічно — *ю*)¹⁸).

Свого часу ми запропонували пояснення гідроніма *Бакота* як вторинної форми щодо **Баколта*, у якій *ба-* — префікс, *-ко(л)т-* — корінь із абсорбованим сонорним *-л-*¹⁹ (щодо аналогічного явища поглинання плавного *-л-* у структурах *tylt* пор., наприклад, укр. *кóвтях* «кізяк» (< *колт-*) і *кóтях* «т. с.»; ЕСУМ, 2, 488). Для кореневого *-колт-* < *-кълт-* відновлено семантику *«щось криве, викривлене»²⁰. Сьогодні ця версія видається надміру ускладненою, хоч теоретично можливою. Не вважаємо ймовірним зв'язок гідроніма *Бакота* із серб. *ба́кота* < *ба́к* «бик», яке, за версією П. Скока, розвинулося на місцевому ґрунті з *букати* < псл. **bъкъ* (Skok, 1, 95). Імовірнішим видається тлумачення гідроніма *Бакота* як лексико-семантичного деривата від утраченого в сучасному словникові апелатива **bakota* / **bakotъ*, який реконструюємо на підставі слц. *bakot* «мекання кози, бекання вівці» (SSN, I, 89), пор. іще ч. діал. *bákat* «бекати (про сарну, оленя)» (SP, 1, 183), що етимологічно споріднене з укр. ст. *бакати* «ляяти, лихословити» (СУМ XVI–XVII, 2, 12), бр. *ба́каць* «багато говорити, базікати» (ЭСБМ, 1, 283), рос. діал. *ба́кать* «говорити, розмовляти», серб. і хорв. *bakati* «ляятися», ч. *bakati* «сварити, підбурювати когось», діал. *bákat* «багато говорити», п. заст. *bakać* «(весело) кричати» (ЭССЯ, 1, 141–142) < псл. **bakati* + суфікс *-ot-* (щодо аналогічного словотвору пор. бр. діал. *букóта* «пагорб», «глибоке місце в річці» < псл. **bukati* (ЭСБМ, 1, 405); ч. *buchot* < **buxotъ* < **buxati*; ЭССЯ, 3, 81).

Наведені лексеми дають можливість припускати для відновленого **bakota* певну метафоричну (звуконаслідувальну) семантику на зразок *«річка, яка шумить» ~ «вир». Можливо, така номінація зумовлена характерною топографією. На березі Дністра (де був нп *Бакота*) височіє висока скеляста гора (Труди, 923). Вода, ударяючись об підніжжя скелі, могла викликати

¹⁶ Див. у кн.: *Винокур І. С.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994. — С. 6.

¹⁷ *Марков В. И.* Тюркский след в истории Украины X–XVII вв. — СПб., 2016. — С. 201.

¹⁸ *Гулиева Л. Г.* Славянская адаптация тюркской гидронимии // Учен. зап. Азербайджан. пед. ин-та рус. яз. и лит. им. М. Ф. Ахундова. Сер. XII : Языки и литература. — Баку, 1975. — С. 18.

¹⁹ *Вербич С. О.* Гідронімія басейну Середнього Дністра : Етимолог. словник. — Луцьк, 2009. — С. 11–12.

²⁰ *Казлова Р. М.* Славянская гидронимия. Праславянскі фонд. — Гомель, 2003. — С. 96, 101.

специфічний шум. Щодо типології номінації пор. співвідносні пари: **bukati* «шуміти, ревіти» < **bukъ* «шум, вир»: укр. діал. *бук* «водяний перлистий пил, що утворюється при ударі води в пороги Дніпра», рос. діал. *бук* «вир, у якому, за забобонними уявленнями, живе водяник», бр. *бук* «місце, куди падає вода з колеса млина, від чого дно водоспаду робиться глибоким», «вир, глибокі місця в річці, ями»²¹; **gukati* < **gukъ*: укр. діал. *гук* «водоспад» (ГГ, 50), «вир» (Дзендзелівський, 25), «гірський шумливий потік» (Jurkowski, 23), карпатські гідроніми *Гук* у бас. Дністра, Пруту, Тиси (СГУ, 161). Викладені вище міркування щодо етимології гідроніма *Бакота* спростовують, на нашу думку, версію про його запозичення з кельтських мов і вможливають пояснення цієї назви на місцевому (слов'янському) ґрунті.

Назву р. *Бібрка* (л. Дністра; нп Волове, *Бібрка* Перемишлян. р-ну, Бортники Жидачів. р-ну Львів. обл.; п. *Boberka*; СГУ, 52) уперше зафіксовано на початку XIII ст.: «на ... *Бобръкоу*», 1211 р. (ЕСЛГНПР, 20). Гідронім *Бібрка* не обмежений лише басейном Верхнього Дністра, пор. також назви рр. *Бібрка* (*Bóbrka*) п. Сяну в бас. Вісли (у межах України тече в Турків. р-ні Львів. обл.; СГУ, 52), *Бобрка* в бас. Пд. Бугу (Масенко, 14).

Прозора формальна структура гідроніма *Бібрка* / *Бобрка* (пор. укр. *бібр* «бобер»; Желеховський, 1, 27), наявність паралелей в інших басейнах дають обґрунтовані підстави етимологізувати його як питомий: *Бібрка* < *Бобръка* — дериват із суфіксом *-ък-а* від *бобръ* «річковий бобер» (ЕСЛГНПР, 20). О. С. Стрижак, проте, припускав, що назва *Бібрка* могла постати на ґрунті кельтського етимона і зближував її з кельтським етнонімом *Bibroci* «боброві»²². Кельтську етимологію гідроніма *Бібрка* вважаємо хибною. Такий висновок уможливають насамперед лінгвістичні та географічні факти:

1. Кельтська етнічна назва *Bibroci* засвідчена лише в Британії, тоді як в інших регіонах Європи, зокрема в Україні, цього етноніма не зафіксовано.

2. *Бібрка* — не первинна форма назви гідрооб'єкта. Вона розвинулася з *Бобръка* внаслідок фонетичних змін, пов'язаних із занепадом зредуваного *ъ* (*o > i* в новозакритому складі на українському ґрунті).

3. В основі історичної назви *Бобръка* — псл. **bobrъkъ* «бобер» (ЭССЯ, 2, 146) з подальшою зміною граматичної форми чол. р. на жін. р. у результаті узгодження з лексемою *річка* (інакше вважає В. В. Лучик, виводячи цю назву, услід за укладачами «Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі», безпосередньо з друс. *bobrъ* «бобер» > укр. *бібр*, ускладненого релятивним формантом *-к(а)*²³). Підтверджують таке припущення споріднені укр. гідроніми *Бобёр* у басейнах Горині, Росі, Прип'яті, *Бóбрик* — у басейнах Псла, Дніпра, Дністра (СГУ, 59–60), бр. *Бобр* у бас. Дніпра, рос. *Бобр* у колишній В'ят. губ., бр. *Бобрец* у колишній Могильов. губ., рос. *Бобрец* у колишній Смолен. губ. (Vasmer, I, 166), п. *Bóbr* у колишньому Познан. пов. (SG, I, 258), а також у бас. Вісли (HW, 165), пор. іще ч. *Bobr* / *Bober* — назва поселення, похідна від ідентичного гідроніма (Profous, I, 105). Апелятивну семантику гідронімооснови назви *Бібрка* < *Бобръка* мотивувала ознака **«річка, де є бобри»*. Наведені лінгвістичні й ареальні аргументи переконливо засвідчують слов'янську етимологію гідроніма *Бібрка* та його постання на українськомовному ґрунті з *Бобръка*.

²¹ Карпенко О. П. Гідронімікон Центрального Полісся. — К., 2003. — С. 29–31.

²² Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії. — К., 1988. — С. 82.

²³ Лучик В. В. Знач. праця. — С. 46.

Гідронім *Сукіль* (р., л. Свічі п. Дністра; поч. в околиці с. *Сукіль*, тече через нп Козаківка, Поляниця, Тисів, Болехів Долин. р-ну Івано-Франк. обл.; Лисовичі, Задеревач та ін. Стрий. р-ну Львів. обл. (СГУ, 539); варіанти: рѣки *Соукила*, 1413 р. (СГУ, 539), *Сукила*, 1473 р. (Грушевський, 66), *Sukyl'*, *Sukil'*, *Сукел'* (СГУ, 539), п. *Sukiel*; SG, XI, 558) неодноразово цікавив дослідників, більшість яких вважає його генетично слов'янським. Лише К. М. Тищенко та М. М. Габорака відносять назву *Сукіль* до неслов'янських, що сягає кельтського²⁴ чи румунського (як імовірна версія)²⁵ джерела.

Для наочності наведемо погляди мовознавців щодо походження гідроніма *Сукіль*: 1) назва мотивована лексикою гнізда псл. **sukati* «звивати, крутити, гнути»²⁶; 2) гідронім *Сукіль* вторинний щодо *Сукиль* < псл. **squlj* < *sučy* «пливти тоненькою смугою»²⁷. Таке тлумачення фонетично не виправдане, оскільки дієслово *sučy* «пливти тоненькою смугою» сягає **sočiti* «текти, сочитися» < **sokъ* (С. В.); 3) дериват із преформантом *cy-* < псл. **sq-*²⁸; 4) назва похідна від румун. *suci* «сукасти, вити; вертіти, скручувати», ускладненого суфіксом *-el-*²⁹; 5) гідронім *Сукель*, а також споріднений лімніонім п. *Sukiel* — результат місцевої еволюції псл. **Sokъlb* < **sqkъlb* «скручений, звивистий»³⁰ (за такого пояснення гідронім *Сукіль* (*Сукель*) мав би форму Р. в. *Сукля*, пор. праантропонім **Sqkъlb* > рос. ойконім *Шуклово* > *Суклово* в колишній Твер. губ.³¹ — С. В.).

Кельтська етимологія гідроніма *Сукіль* непереконалива. Найімовірніше, вона побудована на випадковому зближенні з кельт. онімом *Sucaello* (в Іспанії), антропонімом *Sucello* (у Швейцарії) (Holder, 1652, 1654). Погоджуємося з тими дослідниками, які кваліфікували гідронім *Сукіль* як слов'янський. На це вказує як формальна структура назви, яку можна пояснювати або в складі лексики, похідної від дієслова *сукасти*, або в колі апелятивів з архаїчним префіксом **sq-*, так і споріднені топоніми: укр. *Сукіл* (гідронім), *Сукель* (*Sukiel*) (оронім), польські гідроніми *Sukiel*, а також відсутність неслов'янських топонімних паралелей. Певні труднощі становить визначення первісної форми цієї назви *Суколь* (> *Сукіль*) чи *Сукиль* (> *Сукіль*). У місцевому середовищі побутують форми *Сукел'*, *Сукіл'*, *Сукил'* (ОАІУМ), а найраніша письмова згадка про цю назву — *Соукиль* (див. вище). Наявність варіанта *Сукиль* (з *и* в корені) уможливорює розгляд цієї назви як первинної, а не вторинної. Щодо написання в основі гідроніма *и* (у джерелах XV ст.), а не очікуваного *ы* після задньоязикового *-к-*, то цей факт можна пояснити змішуванням голосних *и*,

²⁴ Тищенко К. М. Генетична апробація лексико-топонімічних студій // Мовні і концептуальні картини світу : Зб. наук. праць / Відп. ред. О. І. Чередниченко. — К., 2012. — Вип. 39. — С. 341.

²⁵ Габорака М. Гідронімія Івано-Франківщини: етимологічний словник-довідник. — 2-ге вид., переробл., допов., уточн. — Івано-Франківськ, 2010. — С. 448.

²⁶ Rozwadowski J. Studia nad nazwami wód słowiańskich. — Kraków, 1948. — S. 204–205.

²⁷ Рудницький Я. Географічні назви Бойківщини. — 2-ге вид. — Вінніпег, 1962. — С. 53.

²⁸ Трубочев О. Н. Названия рек Правобережной Украины : Словообразование. Этимология. Этнич. интерпретация. — М., 1968. — С. 264.

²⁹ Габорака М. Зазнач. праця. — С. 239.

³⁰ Казлова Р. М. Зазнач. праця. — С. 20.

³¹ Шульгач В. П. Нариси з праслов'янської антропонімії. — К., 2008. — Ч. 1. — С. 269.

ь на українському ґрунті, що в давньоукраїнських пам'ятках простежується вже в XII ст., пор., наприклад: *великийи, сєкира* (замість *великыйи, сєкыра*; ГУМ, 243). Варіант *Сукель*, імовірно, виник у польськомовному середовищі як субститут місц. *Сукіль*, у якому голосний *i* польські писарі передали диграфом *ie*. Таким чином, *Sukiel* < *Сукіль*. Структуру гідроніма *Сукіль* слід аналізувати, на наш погляд, як *Сук-иль*, а не *Су-кіль*. На таку думку настановлюють польські відповідники в бас. Вісли — пот. *Sukiel*, оз. *Sukiel* (Szulowska, 291). Якби гідронім *Сукіль* розвинувся із **Су-кіль*, у якому *су-* < **sq-*, то споріднені польські гідроніми мали б форму **Sqkiel*, пор., наприклад, польські словоформи з цим префіксом — *sąsieć* «частина стодоли» (Rzetelska-Feleszko, 114), топонім *Sąciaska* (Rospond, 40) тощо.

З огляду на це *Сукіль* < псл. **sukylъ* — дериват від основи дієслова **sukati* «крутити, скручувати»³², оформленої суфіксом **-ylъ*. Відновлене **sukylъ* могло мотивувати апелятивну семантику гідроніма *Сукіль* (у разі його первинності) значенням **«звивистий потік»*: річище огинає гірський хребет *Сукіль* (*Sukiel*) (SG, XI, 558), тобто має вигнуту форму, зумовлену природною перешкодою на шляху течії (пор. з цього приводу споріднені назви: гідроніми *Сукáч* (Рівненщина і Волинь) < псл. **sukačъ* на позначення гідрооб'єкта з викривленим річищем (формою) < **sukati*³³, *Сукич* у бас. Горині на Житомирщині (СГУ, 539) < **сукич* < *сукати* + *-ич*, пот. *Сукіл* (бас. Серету л. Дунаю; с. Банилів Вижниц. р-ну Чернів. обл.; варіант *Сукól*; СГУ, 539). Буковинську назву Ю. О. Карпенко виводив від дієслівної основи *сукати*, відновлюючи для неї семантику «звивистий потік»³⁴. *Сукіл* < псл. **sukolъ* / **sukolъ*, на реальність якого вказує бр. діал. *сукол* «кручений зубець, яким зв'язують два кілки <...>» (бр. діал. *сукол* «кручений зубець <...>», «закрут», *суколы* «два переплетені кілки в плоті» < *сукаць* (ЭСБМ, 13, 32); інакше вважає Р. Козлова³⁵). Реконструйоване **sukolъ* / **sukolъ* — дериват із нечастотним формантом **-ol-* від **sukati* (пор. формально споріднене рос. діал. *сóполь* «гнучка трубка, рукав» < псл. **sopolъ* / **sopolъ* < **sopti*, **sopěti*³⁶).

Реконструкцію псл. **sukylъ*, проте, не можна вважати остаточною. Якщо для дністерського гідроніма *Сукіль* / *Сукіль* вона можлива, то споріднені польські гідроніми *Sukiel* указують на іншу суфіксальну частину праформи — **sukolъ*. Щодо реалізації етимологічного *o* > *e*, *ie* на польському ґрунті зауважимо, що зміну *o* > *e* підтверджують польські оніми в позиції після *g*, *k*, *ch*, які зазнали пом'якшення³⁷.

На основі відновленого **sukolъ* можна пояснювати і гідронім *Сукіль*, давніша форма якого *Сукіль* < *Сукіль* (змішування *u* / *i* в писемних джерелах)

³² Варбот Ж. Ж. К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. IX (**zoriti* / **zariti* II, **obsogъ* и **obsožiti*, **syknoti*, **rъvъnъ* и **ruja*, **guzlo*) // Этимология. 1980 / Отв. ред. О. Н. Трубачев. — М., 1982. — С. 33.

³³ Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). — К., 1998. — С. 265.

³⁴ Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини. — К., 1973. — С. 192.

³⁵ Казлова Р. М. Зазнач. праця. — С. 20.

³⁶ Павлова Е. С. Имена с суффиксом *-ol-* в истории русского языка // Этимология. 1991–1993 / Отв. ред. О. Н. Трубачев. — М., 1994. — С. 103.

³⁷ Мельничук Т. До питання транскрипції офіційних українських антропонімів польською мовою // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : 36. наук. праць / Відп. ред. І. В. Сабадош. — Ужгород, 2012. — Вип. 17. — С. 31.

розвинулася із *Суколь. Факти появи голосного *и* (*i*) на місці етимологічного *o* в новому закритому складі староукраїнські писемні пам'ятки фіксують із XV–XVI ст., наприклад: *закивница*, *Макогинъ* замість *заков(ь)ница*, *Макогонъ* (ІУМ, 278). Теоретично можлива також реконструкція твірного **sqolъ* / **sqolъ* < **sqolti* (іменні утворення з префіксом **sq-* корелюють із дієслівними основами з преформантом **сь-*³⁸). Витік р. *Сукіль* біля підніжжя однойменної гори (*Sukiel*; SG XI, 558) уможливило розгляд гідроніма *Сукіль* як вторинного (трансонімізація) щодо назви суміжного орооб'єкта, мотивованої відновленням **sqolъ* / **sqolъ* 'гора з відколотою (сколотою) вершиною'. Викладені вище міркування щодо структурно-семантичного аналізу гідроніма (ороніма) *Сукіль* унеможливають, на нашу думку, його інтерпретацію як неслов'янського утворення.

Назву пот. *Щирець* (л. Дністра; нп Басівка, Нагоряни, Віняви, Семенівка, Черкаси, *Щирець* Пустомитів. р-ну Львів. обл.; варіанти: *Щерек*, *Щирок*; СГУ, 630) уперше згадано в записі 1213 р. «на *Щирѣцѣ* (*щирци*)» (ЕСЛГНПР, 176), що унаочнює первісну форму гідроніма — *Щирьць*.

Цей гідронім пояснюють як дериват із суфіксом *-ець* від прикметника *щирий* < псл. **ščirъjъ*³⁹, пор. укр. *щірий* «справжній, без домішок, чистий» (ЕСЛГНПР, 176). Як неслов'янську (генетично) назву етимологізував *Щирець* О. С. Стрижак, припускаючи її зв'язок з кельтським етнонімом *скіри*⁴⁰ (етнонім *скіри* розглядають також як назву германського племені⁴¹. *Скірами* (*Skiren*, *Sciren*) називали етнос готської групи, представники якого проживали первісно біля берегів Балтійського моря й Вісли. Близько II ст. до н. е. починається міграція *скірів* до Чорного моря. Протягом шести століть історикам про них нічого не відомо. Лише приблизно 454 р. н. е. про *скірів* згадують на Середньому Дунаї й у Моравії (ЭС, 30, 200). Це означає, що, по-перше, *скіри* — не кельти, а по-друге, — вони не проживали в Карпатах. Можливо, *скіри*, просуваючись у бік Чорного моря, проходили через Верхню Наддністрянщину, але нам невідомі випадки утворення гідронімів із суфіксом *-ець* від етнонімів). Таке пояснення етимона гідроніма *Щирець* вважаємо необґрунтованим передусім із лінгвістичного погляду. По-перше, складно назвати випадки утворення гідронімів із суфіксом *-ець* від етнонімів. По-друге, назва *Щирець* має підтримку в колі лексики (апелятивної і онімної) як української, так і інших слов'янських мов, наприклад: укр. *щирець* «цілина, ґрунт, який іще не орали», «чистий пісок» (Грінченко, 4, 526), діал. (поліс.) *щирець* «крупний пісок, який використовують для будівництва й ремонту шляхів; щебінь», «звичайний річковий пісок» (Лисенко, 238); гідроніми: укр. торф. *Щирець* (Пустомитів. р-н Львів. обл.; ОАІУМ), споріднені рос. рр. *Щир* у бас. Оки (Смолицкая, 401), *Щира* в колишніх Орловській і Петербурзькій губ. (Фа-

³⁸ Трубачев О. Н. Праславянское лексическое наследие и древнерусская лексика дописемного периода // Этимология. 1991–1993 / Отв. ред. О. Н. Трубачев. — М., 1994. — С. 18.

³⁹ Шульгач В. П. Семантичний аспект дослідження гелонімних основ // VI республіканська ономастична конференція (4–6 грудня 1990 р.) : Тези доп. і повідомл. — О., 1990. — Ч. 2. — С. 132–133.

⁴⁰ Стрижак О. С. Кельти й Україна // Україна. Наука і культура : Щорічник / Гол. ред. О. Сергієнко. — К., 1989. — Вип. 23. — С. 267.

⁴¹ Топоров В. Н. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы // Балто-славянские исследования. 1982 / Отв. ред. Вяч. Вс. Иванов. — М., 1983. — С. 228.

смер, IV, 507), серб. р. *Штира* (пр. Дрини) (Іліаді, 306), п. *Szczerki* — лимонім у бас. Одеру (НО, 184) тощо.

Наведені факти ілюструють загальнослов'янське поширення основи *щир-*, яка реалізувала не лише значення «чистий», але й «роздроблений», пор. щодо цього споріднене лит. *skýras* «окремий, відокремлений» (Bezlaį, IV, 19). Семантика «дрібний, подрібнений» була, очевидно, стрижневою для конкретних значень «пісок», «гравій» — «те, що подрібнене». Отже, зі структурно-семантичного погляду немає підстав для заперечення зв'язку гідроніма *Щирець* з укр. діал. *щирець* «річковий пісок, ринь» < псл. **ščirьсь*. Таку мотивацію підтверджує також гідрографічний опис пот. *Щирець*: починається з узгір'я, де вивисуються гіпсові скелі, нижня частина яких складається із *зернистого* гіпсу (SG, XI, 851; курсив наш. — С. В.). Пор. ще типологічно споріднений гідронім *Ринь* у бас. Верхнього Дністра (СГУ, 464) < *ринь* «крупний пісок, гравій» (Грінченко, 4, 24).

Підсумовуючи розгляд так званих кельтських гідронімів, локалізованих у Верхній і Середній Наддністрянщині, — *Бакота*, *Бібрка*, *Сукіль*, *Щирець*, доходимо висновку про їхнє насправді слов'янське походження. Викладені вище аргументи стосовно формальної структури, ареальних зв'язків цих гідронімів зі спорідненими топонімами на інших слов'янських теренах дають підстави, на нашу думку, спростувати гіпотези попередників про еволюцію цих гідронімів із кельтських етимонів і обґрунтувати їхню слов'янську етимологію. Структурно-семантичний і ареальний аналіз гіпотетично «кельтських» назв *Бакота*, *Бібрка*, *Сукіль*, *Щирець* як генетично слов'янських засвідчив, що кельтськомовний вплив на регіон басейну Верхньо-Середнього Дністра був фрагментарним, а тому не міг позначитися на становленні місцевого топонімікону. На підтвердження цього висновку наведемо ще й такі аргументи. У тих регіонах, де протягом тривалого часу перебували кельти, виявлено назви з типовими кельтськомовними основами, наприклад: *dūn* «укріплене місто, замок» (переважно в складі топонімів-комполітів, у яких *dūn* < *-dūnom*, *-dūnum* у постпозиції), *dur* «фортеця з воротами», *briga* «фортеця на пагорбі», *briva* «міст», *cēt-* (*coet*, *coit*) «ліс», *lind* «рідина, течія», *magos*, *magus* «поле», *nemet-* «священне місце», *ritu* «брід», *roen*, *reūn* «чистий», *sēt* «дорога», *teut*, *tout* «народ, плем'я» та ін., пор. похідні топоніми *Cambodunum* (Британія), *Dunum* (Франція), *Lopodunum*, *Torodunum* (Німеччина); *Bandobriga* (Німеччина); *Gabrosentum* (Галлія); *Noviomagus* (Бельгія, Британія), *Rīgomagus* (Верхня Італія, Нідерланди, Франція)⁴² тощо. В Українському Прикарпатті топонімів із такими основами не виявлено, за винятком хіба що карпатського ороніма *Бескиди*, який О. М. Трубачов тлумачив на основі іллірійського **biz-kit-*⁴³ ~ кельт. *cēt-* «ліс» (див. вище). Відомо, що в ранню історичну епоху кельти контактували з фракійцями та іллірійцями⁴⁴, а це могло вплинути на проникнення лексичних елементів з однієї мовної системи в іншу.

⁴² Krahe H. Sprache und Vorzeit: Europäische Vorgeschichte nach dem Zeugnis der Sprache. — Heidelberg, 1954. — S. 124–125, 140, 185.

⁴³ Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. — С. 281.

⁴⁴ Нерознак В. П. Палеобалканские и кельтские ономастические параллели // Кельты и кельтские языки : Сб. ст. / Отв. ред. В. Н. Ярцева. — М., 1974. — С. 42.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АТУ — Україна: Адміністративно-територіальний устрій (станом на 1 січня 2012 р.). — К., 2012. — 784 с.
- Грушевський — *Грушевський М.* Запись руська 1473 р. // Грушевський М. Твори : В 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. — Л., 2003. — Т. 5. — С. 66–67.
- ГГ — Гуцульські говірки : Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. — Л., 1997. — 232 с.
- Грінченко — Словар української мови / Упоряд. з дод. власн. м-лу Б. Д. Грінченко; надруковано з вид. 1907–1909 рр. — К., 1958. — Т. 1–4.
- Дзендзелівський — *Дзендзелівський. Й. О.* Из спостережень над українською гідрографічною номенклатурою (назви частин річки) // III Республіканська ономастична (гідронімічна) конференція : Тези. — К., 1965. — С. 23–27.
- ЕСЛГНПР — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак. — К., 1981. — 256 с.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1982–2012. — Т. 1–6.
- Желеховський — *Желеховський С., Недільський С.* Малорусько-німецький словар. — Л., 1886. — Т. 1–2.
- Заимов — *Заимов Й.* Български именник. — София, 1988. — 311 с.
- Іліаді — *Іліаді О. І.* Слов'янські мовні релікти в топонімії Балкан. — К. ; Кіровоград, 2008. — 420 с.
- ІУМ — Історія української мови. Фонетика / Відп. ред. В. В. Німчук. — К., 1979. — 367 с.
- Левицкий — *Левицкий В. В.* Этимологический словарь германских языков. — Винница, 2010. — Т. 1. — 614 с.
- Лисенко — *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів. — К., 1974. — 260 с.
- Масенко — *Масенко Л. Т.* Гідронімія Східного Поділля. — К., 1979. — 104 с.
- ОАІУМ — Ономастичний архів Інституту української мови НАН України.
- Радлов — *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. — СПб., 1893–1911. — Т. 1–4.
- Редько — *Редько Ю.* Словник сучасних українських прізвищ : У 2 т. — Л., 2007.
- Речник — Речник српскохрватского книжного и народног језика / Гл. уред. А. Белић. — Београд, 1959 1996. — Књ. 1 — 15.
- СГУ — Словник гідронімів України / І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко та ін. — К., 1979. — 781 с.
- Смолицкая — *Смолицкая Г. П.* Гидронимия бассейна Оки (Список рек и озер). — М., 1976. — 403 с.
- СУМ XVI–XVII — Словник української мови XVI — першої половини XVII століть : У 28 вип. / Відп. ред. Д. Г. Гринчишин. — Л., 1994–2006. — Вип. 1–13.
- Труды — Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Е. Сецинского. — Каменец-Подольск, 1901. — Вып. 9. — 1065 с.
- Фасмер — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Перев. с нем. и дополн. О. Н. Трубачева. — М., 1964–1973. — Т. 1–4.

- ЭС — Энциклопедический словарь : В 86 т. / Под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. — СПб., 1890–1907.
- ЭСБМ — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Гал. рэд. Г. А. Цыхун. — Мінск, 1978–2010. — Т. 1–13.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева, А. Ф. Журавлева, Ж. Ж. Варбот. — М., 1974–2016. — Вып. 1–40.
- Bezljaj — *Bezljaj F.* Etimološki slovar slovenskega jezika. — Ljubljana, 1977–2007. — Knj. 1–5.
- НО — *Hydronimia Odry : Wykaz nazw w układzie hydrograficznym* / Pod red. H. Borka. — Opole, 1983. — 350 s.
- Holder — *Holder A.* Alt-celtischer Sprachschatz. — Leipzig, 1904. — Bd 2. — 1026 S.
- HW — *Hydronimia Wisły* / Pod red. P. Zwolińskiego. — Wrocław etc., 1965. — Cz. 1. — 466 s.
- Im.m. — *Imenik mesta. Pregled svih mesta i opština, narodnih odbora srezova i pošta v Jugoslaviji.* — Beograd, 1956. — 499 s.
- Jurkowski — *Jurkowski M.* Ukraińska terminologia hydrograficzna. — Wrocław etc., 1971. — 240 s.
- Leksik — *Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske* / V. Putanec, P. Šimunović. — Zagreb, 1976. — 772 s.
- Pokorny — *Pokorny J.* Indogermanisches etymologische Wörterbuch. — Bern, 1948–1954. — Vol. 1–2.
- Profous — *Profous A., Svoboda J.* Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny. — Praha, 1947–1957. — D. 1–4; 1960. — D. 5 / Napsali J. Svoboda, V. Šmilauer a další.
- Rospond — *Rospond S.* Ze studiow nad polską toponomastyką. IX. Gniezno // *Język polski.* — 1961. — T. XLI/5. — S. 341–342.
- Rzetelska-Feleszko — *Rzetelska-Feleszko E., Duma J.* Dawne słowiańskie nazwy Pomorza Szczecińskiego. — Warszawa, 1991. — 281 s. + 16 map.
- SG — *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* — Warszawa, 1880–1902. — T. 1–15.
- Skok — *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. — Zagreb, 1971–1974. — Knj. 1–4.
- SP — *Słownik prasłowiański* / Pod red. F. Sławskiego. — Wrocław etc., 1974–2001. — T. 1–8.
- SSN — *Slovník slovenských nářečí* / Ved. red. I. Ríпка. — Bratislava, 1994–2006. — T. 1–2.
- Szulowska — *Szulowska W.* Nazwy wód w Polsce. — Warszawa, 2001. — Cz. 1. — 337 s.
- Vasmer — *Wörterbuch der russischen Gewässernamen* / Begr. von M. Vasmer. — Berlin ; Wiesbaden, 1961–1969. — Bd 1–5.

S. O. VERBYCH

CELTIC HYDRONYMY IN THE DNISTER BASIN

The proposed article is devoted to structural-semantic study of hydronyms of the *Bakota*, *Bibrka*, *Sukil*, *Shchyrets* in the basins of Upper and Middle Dnister river, that at one time were assumed as Celtic origin. Based on the detailed analysis of names the hypothesis of their Celtic nature is refuted, simultaneously their Slavic etymology is proved.

Keywords: hydronym, etymon, Celtic etymology, Slavic etymology.

СТАНОВЛЕННЯ СУФІКСАЛЬНОЇ АКЦЕНТУАЦІЇ ДІЕСЛІВ ПЕРШОГО СТРУКТУРНОГО КЛАСУ В ПІВДЕННО- ЗАХІДНИХ ГОВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті досліджено становлення суфіксальної акцентуації вербативів першого структурного класу з автохтонними коренями. Усі вони характеризуються похідністю основ, семантичною співвіднесеністю з однокореновими дериватами різних структурних класів і типів акцентуації, процесуальністю семантики, рідше — стану, а суфіксальні утворення — граємою недоконаного виду, рухомим наголосом (у межах реляційного суфікса), мотивованого здебільшого наголосовою аналогією до вербативів пізньопраслов'янської рухомої акцентної парадигми та дериваційними процесами.

Ключові слова: суфіксальна акцентуація (рухомість наголосу в межах афікса), наголосова аналогія, пізньопраслов'янські акцентні парадигми (баритонована, окситонована й рухома), мотивувальні основи.

Дієслова суфіксального типу акцентуації, порівняно з вербативами кореневого, у південно-західному наріччі відзначаються нижчим ступенем продуктивності вжитку. У морфологічному плані вони виявляють належність до першого, другого, третього, четвертого й п'ятого структурних класів, морфемні структури яких представлені відповідними афіксами основи (-ува-, -ва-, -а- (-'и-), -і-, -ота-); у лексико-семантичному й семантико-граматичному — спроможність кореляції зі спільнокореновими вербативами більшості структурних класів; у дериваційному — похідність основ і розширення потенційних можливостей лексико-семантичної деривації при наголосовій диференціації омонімічних відношень¹; в акцентуаційному — закріпленість наголосу за суфіксом «класу основи в усіх особових формах однини і множини»².

Вербативи першого класу характеризуються помірним ступенем продуктивності вжитку, процесуальністю семантики, структурною одноманітністю³ (з переважанням запозичених коренів), суфіксом класу основи -ува-

¹ Іваночко К. Наголос і становлення гетерогенних омонімів-вербативів третього структурного класу в південно-західних говорах української мови // Вісник Київ. нац. лінгвіст. ун-ту : Серія «Філологія» / Голов. ред. М. П. Баган — К., 2017. — Т. 20. № 2. — С. 17–27; Іваночко К. Наголосова варіантність предметних ониматів третього структурного класу в південно-західних говорах української мови / Наук. вісн. міжнар. гуманітар. ун-ту : Серія «Філологія» / Голов. ред. І. В. Ступак. — О., 2017. — № 28. — С. 15–20.

² Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток. — Л., 2002. — С. 355.

³ Там же. — С. 357.

(-ова-), що є дериваційним набутком здебільшого східнослов'янських мов, та наголосовою однотипністю. Вони репрезентують семантичну спроможність співвідноситися зі спорідненими утвореннями третього, дев'ятого і, рідше, восьмого, п'ятого й четвертого структурних класів, суфіксальну акцентуацію, що виводиться з пізньопраслов'янських баритонованої, окситонованої й рухомої акцентних парадигм мотивувальних дериватів.

Попри дослідження особливостей наголошування означених вербативів української мови в діахронному й синхронному аспектах ⁴ на периферії акцентологічних студій виявився процес становлення їхньої суфіксальної акцентуації в південно-західному наріччі української мови, визначеного В. Винницьким як рухомий акцентний тип у межах суфікса ⁵, у тому числі й наголосова співвіднесеність з пізньопраслов'янськими акцентними парадигмами мотивувальних дериватів. Нез'ясованими залишилися й причини зміщення наголосу з кореневої морфеми дієслів пізньопраслов'янської баритонованої I а.п. та баритонованої II а.п. на суфікс класу основи. До актуалізованих проблем акцентуаційного аналізу зараховуємо й зміщення наголосу з кореневих чи афіксальних (відсубстантивних) морфем їхніх мотивувальних номінативів колишніх баритонованої, окситонованої, як, зрештою, і рухомої акцентних парадигм. Поза увагою акцентологів виявилось й співвіднесення наголосу в префіксованих дериватах з процесами імперфективації.

Предметом акцентуаційного аналізу стали вербативи з автохтонними коренями, оскільки запозичені не піддаються наголосовій співвіднесеності з пізньопраслов'янськими акцентними парадигмами. Мета розвідки — дослідити становлення суфіксального акцентного типу дієслів першого структурного класу, що передбачає розв'язання таких завдань: з'ясування етимологічних особливостей аналізованих вербативів, як і належності мотивувальних дериватів до відповідних пізньопраслов'янських акцентних парадигм; пояснення причин набуття суфіксальної акцентуації девербативами колишньої а.п.а., як і деномінативами колишніх а.п.а., а.п.б., а.п.с.; простеження кореляції наголосу з процесами імперфективації префіксованих дієслів.

У структурі автохтонних вербативів виокремлюються деривати, закорінені в праслов'янську, східнослов'янську й українську мовні спільноти, більшість з яких не стала набутком сучасної української літературної мови. У формах інфінітива й минулого часу вони засвідчують наголошення другого складу афікса основи, що мотивується наголосовою аналогією до вербативів пізньопраслов'янської а.п.с., як і дериваційними процесами. А в теперішньому часі та в імперативі вони, навпаки, демонструють відтягнення наголосу, супроводжуване чи стимульоване усіченням суфіксальної морфеми, на попередній склад. Вербативи власне українського періоду при цілковитому переважанні «динаміки» наголосу в межах двоскладового тема-

⁴ Дыбо В. А. Славянская акцентология : Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском. — М., 1981. — С. 201; Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія. — К., 1998. — С. 180–183; Скляренко В. Г. Історія українського наголосу. Дієслово. — К., 2017. — 660 с.; Іваночко К. Особливості наголошування префіксально-суфіксальних вербативів з реляційною морфемою -ува- в наддністрянських говірках // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту : Серія «Мовознавство». — Тернопіль, 2014. — Вип. 2. — С. 102–111.

⁵ Винницький В. Знач. праця. — С. 347.

тичного афікса виявляють наголосову закоріненість у пізньопраслов'янські акцентні парадигми мотивувальних дериватів.

Усталення рухомого наголосу в межах суфікса відбувалося шляхом зміщення його з кореня чи іменного афікса на означений суфікс основи, спричинюючи в деяких з них акцентну варіантність. Незважаючи на те, що більшість, досліджених дієслів закорінена в праслов'янську мову лише частина з них характеризується лексико-семантичною, морфологічною й семантико-граматичною співвіднесеністю з говорами російської та білоруської мов.

У досліджуваному наріччі виокремлюються девербативи й деномінативи.

Девербативи (їх виявлено всього 8) засвідчують кореляцію суфіксального наголошування з їхньою пізньопраслов'янською а.п.с., що підтверджує їх співвіднесеність з мотивувальними субстантивами. На думку В. Складенка, означені дієслова в пізньопраслов'янській мові «у формах, утворених від основи теперішнього часу (презент, імператив, дієприкметники теперішнього часу), зазнали впливу відповідних дієслів з окситонованою а.п. і отримали в згаданих формах суфіксальний (на **u-**) наголос замість давнього кореневого (на початковому складі) або кінцевого (в імперативі — на форманті імператива)»⁶. А форми, утворені від інфінітива (супін, аорист, дієприкметники минулого часу), зазнали уніфікації своєї акцентуації: «інфінітивний наголос на суфіксальному голосному **-a-** витіснив у згаданих формах первісний кореневий (на початковому складі) або кінцевий наголос»⁷:

[zhoduwaty sy] «вигодувати, виростити, виховати» (SH, 281) < *godovàti *godùjety (a.n.c.) < *gòdъ (a.n.c.) (Скл.⁸, 315), згоду(о)вати «виховати», «вигодувати» (СБГ, I, 303), godovàti, -ùju, -ùje; -ùj; po=godovanøj «годувати» → kormíti (СКУТГ, 86), годуvати (Жел. I, 147), годуvати «давати кому-небудь їжу», «утримувати кого-небудь», «бути джерелом засобів для існування» (СУМ, II, 104), псл. godovati, похідне від godъ «свято, святковий бенкет» (ЕСУМ, I, 545); задивуватис'а «здивуватися» (СБГ, I, 269) < *divovàti *dìvùjety (a.n.c.) < *dìvъ (a.n.c.) (Скл., 315), дивувати ся (Жел., I, 181), дивувати «викликати подив, здивування в кого-небудь, вражати незвичайністю чогось», «бути в стані здивування; виявляти подив, здивування» (СУМ, II, 273), дивітьс'я (чому) «дивуватися, чудуватися, диву даватися» (Даль, I, 435); почовати, поcùju, -e «ночувати» → спати (СКУТГ, 132) < *not'evàti *not'ùjety (a.n.c.) < nòt'ъ (a.n.c.) (Скл., 315), переначувати «надати можливість переспати ніч»: переначуйте ня (ГБ, 283), ночувати (Жел., I, 533), ночувати «проводити ніч із сном і відпочинком; лаштуватися де-небудь на ніч для відпочинку» (СУМ, V, 448); спольовати «зловити, вбити (під час полювання)»: Їа спол'ова його (СБГ, II, 243) < *pol'evàti *pol'ùjety (a.n.c.) < *pòl'e (a.n.c.) (Скл., 315), полювати, полюю, полюеи (Жел., II, 694), полювати «шукати і переслідувати диких звірів, птахів і риб з метою убити чи зловити їх», «намагатися напасти на чий-небудь слід, виявляти місцеперебування когось, вистежувати», «намагатися взяти під свій вплив, прагнути підкорити, обдурити кого-небудь і т. ін.» (СУМ, VII, 106), походить від поле (ЕСУМ, IV, 487); договоруватис'а «домовитися щодо ціни» (СБГ, I, 230) < *tǝrgovàti *tǝrgùjety (a.n.c.) < tǝrgъ (a.n.c.) (Скл., 315), торгувати (Жел., II, 976), торгувати «проводити торгівлю, мати

⁶ Складенко В. Г. Праслов'янська акцентологія. — С. 182.

⁷ Там же.

⁸ Список скорочень див. у кінці статті.

торгові відносини з ким-небудь; професійно займатися торгівлею», «давати кого-, що-небудь у чиєсь розпорядження за гроші; діставати з чогось матеріальну вигоду», «збираючись купити що-небудь, добитися зниження ціни; виторгувати» (СУМ, X, 203); *culuwaty* (sy), *ciuluwatysy* (SH, 29) < **cēlovāti*, **cēlūjetь* (a.n.c.) < **cēlь* (a.n.c.) (Скл., 315), *ц'улувати* «цілувати» (ДССР, 96), *ц'ул'увати*, *цілувати* (СБГ, II, 359), *ціловати* (Жел., II, 1035), *цілувати*, -люю, -єш (Гр., IV, 432), *цілувати*(ся), -ую(ся), -єши(ся) (Орф., 830).

Кореляцію рухомого наголосу з давньою рухомою акцентною парадигмою в українській мові засвідчує й власне девербатив *чарувати*: *zczariuwaty*, *szczariuwaty* «зачарувати» (SH, 279) < **čarovāti* **čārūjetь* (a.n.c.) (Скл., 183), *розчарувати* «зняти чари», «відчарувати» (СБГ, II, 194), *ўчарувати* «зчарувати» (СБГ, I, 152), *чарувати* (Жел., II, 1060); *учарувати*, -ую, -єш «зачарувати», «приворожити» (Гр., IV, 369); *учарувати*¹, -ую, -єши «те саме, що зачарувати» (СУМ, X, 531).

Цікавим є процес становлення акцентуаційного малюнку девербатива *дарувати*, що аналогічно ілюструє кореляцію рухомого наголосу з пізньопраслов'янською а.п.с., зберігаючи співвіднесеність з мотивувальним субстантивом: *обдаровати* «обдарувати» (СБГ, II, 4) < **dārovāti* **dārūjetь* (a.n.c.) < **dārь* (a.n.c.) (Скл., 315) / *дарити*, *ударувати* «дати», «подарувати»: Боже вам ударуй ласку свою с'віату (СБГ, II, 312), [*darovāti*]: *po*=*darovāti*, -ію, -іє; -іј; -óvanoj «подарувати» (СКУТГ, 73); *дарувати* (Жел., I, 172), *дарувати*, -рюю, -єш «дарити», «давати, нагороджувати», «жертвувати», «прощати, вибачати» (Гр., IV, 357), *дарувати* «передавати що-небудь у власність як подарунок», «наділяти, обдаровувати», «вибачати, прощати» (СУМ, II, 213).

У текстах староукраїнського періоду аналізоване дієслово також демонструє, попри традицію фіксувати слова без наголосового маркера, абсолютну перевагу суфіксальної акцентуації, як і спорадичність кореневої, що вмотивовується ритмічним малюнком фрази: «Koliby ty to mohłá vczynity... Jabym tobi wilmi dyákował I ná czerleny czoboty *dárował*» ([Раків], поч. XVII ст., Траг. 2 зв) (СУМ, VII, 176).

Натомість у російській мові зазначений вербатив характеризується кореневим наголошуванням, співвідносним з ітеративною граемою, що мотивується парокситонними процесами: *даривать*, *даріть* «віддавати назавжди безоплатно, віддати даром, приносити в дарунок, давати подарунок» (Даль, I, 415), *даривать*, ітер. *даріть* «дарувати» (РУС, I, 329).

Рухомість наголосу в досліджуваному наріччі, як і у варіантах літературної мови, крім сучасної української літературної мови, підтверджують і десубстантиви пізньопраслов'янських I і II баритонованої та окситонованої акцентних парадигм (5), при співвіднесеності двох останніх з окситонованою мотивувального субстантива. Суфіксальний тип акцентуації означених дериватів посилюється й наголосовою аналогією до вербативів колишньої рухомої акцентної парадигми:

ласувати «могти»: То ма́гнис, на то ласує грім бити; «підстерігати» (СГГ, 109), *ласувати*: ласу́є боти, ласу́їє бы́ти¹ «подобається бути таким-то», «трапляється» (СБГ, I, 404) < **lasovati* **lasujetь* (a.n.a.) < *lasь* (a.n.a.) (Скл., 314), *ласовати* «ласо їсти» (ГБ, 275), *ласувати* (Жел., I, 398), [*ласий*¹] «смачний, принадний; охочий, жадібний», *ласити* «вабити», [*ласитися*] «прагнути», *ласувати* «їсти що-небудь смачне», *ласуватися* «т. с., ласитися»; псл. пн. *lasь* «ласий»; споріднені з дінд. *lašati* (**lalsati*)

«бажає», *lālasah* «жадібний, жадаючий», лат. *lascīvus* «пустотливий, похитливий», гот. *lustus* «бажання», двн. *lust*, нвн. *Lust* «т. с.», іє. *las-* / *ls-* «бажати» (ЕСУМ, III, 196), але: *lāsuwatu* «їсти що-небудь смачно» (СУМ, IV, 452); *lituwatu* «проводити літо», «випасати» (SH, 114) < **l'ētovati* **l'ētujet* (a.n.a I) < **l'ēto* (a.n.a) (Скл., 314), *lituwātu* «нищпорити», «тинятися» (СГГ, 113), *lituwātu* (Жел., I, 410), *lituwātu* «проводити де-небудь літо; жити десь літом», «залишатися на літо без води (про штучні водойми)» (СУМ, V, 532), рос. *лѣтовать* гдѣ «проводити літо, перебувати, проживати» (Даль, II, 281); *звойовātu*^е, перен. (про дрібні предмети) «запропастити», «стовкити», «знищити», «поламати» тощо: *Звойувáj* шібу (СБГ, I, 301) < **vojèvati* **vojùjet* (a.n.a I) < **vojè* «воїн» (a.n.b.) (Скл., 315), *звойувātu* «взяти в полон», «перемогти» (СБГ, I, 301), *воювātu* (Жел., I, 123), *воювātu* «вести війну», «відстоювати певні позиції, погляди, ідеї тощо» (СУМ, I, 746), рос. *воевátь*, *воеваться* «йти на когось війною, йти з військом у бій, наступаючи чи обороняючись, вести війну» (Даль, I, 230); *psovātu* «сварити» (СКУТГ, 154) < **psòvati* **psùjet* *(a.n.a.) (Скл., 181) < **psǝ* (a.n.b.) (Скл., 107); *пес; псувātu*, *псую*, *псуѣш* (Жел., II, 796); *mudruwatu* «хитрувати, видумувати» (SH, 131) < **mōdròvati* **mōdrùjet* (a.n.a II) < **mōdrǝ* (a.n.b.) (Скл., 314), *мудрувātu* «обманювати», «хитрувати» (СГГ, 127), *мудрувátисе* «бути зарозумілим, чванливим» (ЗІДНГ, 213), *змудрувātu* «перехитрити», «сказати речення, звичайно цинічного характеру і до рими з останнім словом, на якому перший скінчив» (СБГ, I, 314), *мудрувātu* (Жел., I, 457), *мудрувātu* «удаватися в зайві й непотрібні міркування», «те саме, що хитрувати», «те саме, що роздумувати» (СУМ, IV, 820), рос. *мудровátь*, *мудрítь* «хитрувати, придумувати щось незвичайне, робити щось, будучи впевненим у собі» (Даль, II, 356).

Суфіксальну акцентуацію мають і девербативи (3), мотивовані однокореневими дериватами кількох структурних класів, що в пізньопраслов'янській мовній спільноті засвідчують належність до акцентних парадигм:

– баритонованої (при кореневій акцентуації в говорах російської мови): *захорováти* «захворіти» (СБГ, I, 293) < **xvorèti* **xvorèjet* (a.n.aI) (Скл., 185), *kwa(o)ruwatu si* «хворіти» (SH, 112), *кворувātu* «хворіти (перен. про тварину)» (СГГ, 92), *захурувála* «захворіти» (УГПЗН, 16), *хорувātu* (Жел., II, 1044), *хорувātu*, діал. «хворіти» (СУМ, XI, 131), рос. *хвáрувать*, кстр. «боліти, хворіти» (Даль, IV, 544);

– баритоновано-окситонованої: [*szparuwaty*, *szparíje*] «заощаджувати» (SH, 230) < **por̥ti* **p'or'et̥* (a.n.a.-b.) (Скл., 167), *дошпаровātu*^і, буд. «припасувати»^і (СБГ, I, 231), *шпарувātu*¹ (Жел., II, 1097), *шпарувātu*² (там же), *шпарá*¹ «щілина, тріщина», [*шпарувātu*] «забивати планками вертикальні щілини між дошками стіни (веранди тощо)», *шпарувātu* «замазувати тріщини, щілини», *шпарувátь* «замазувати тріщини», бр. [*шпарá*] «паз у колоді для моху», п. *szpara* «щілина, шпара», *spara* «т. с.», ч. *spára*, (розм.) *špára*, нл. *spara* «т. с.»; псл. [*spara*]; імовірно, споріднене з псл. *(s)*porti*, укр. *порóти*; отже, первісне значення *spara* — «щось розпорене, прорізане» (ЕСУМ, VI, 457); *шпарувātu* «замазувати щілини й заглибини в стінах і на стелі будівель глиною» (СУМ, XI, 517);

– окситонованої: *набіл'овātu* «натрапляти» / *набілїти*, *набілїти* «натрапити», (кому) «сказавши, попередити» (СБГ, I, 460), *пробилувātu* «вимагати, претендувати» (Жел., II, 767) < **běliti* **bělīt̥* (a.n.b.) (Скл., 158), [*билїти*] «базікати, балакати», [*набилїти*] «натякнути», [*набилїнити*] «т. с.»,

[набилілювати] «натякати», [набіляти] «т. с.», [набилілюватися] «роїтися в голові», *набілки набити* «пустити плітки», [пробилува́ти] «вимагати, претендувати»; не зовсім ясне; можливо, псл. **biliti* «балакати»; споріднене з лит. *bilti* «говорити», *bylėti*, лтс. *biést*, прус. *billī* «т. с.»; пор. *билиця* (ЕСУМ, I, 183), *билина* (СУМ, I, 165).

У бойківських і сучасній локальній марамороській говірках функціонує декілька префіксованих спільнокореневих девербативів того ж структурного класу з граменою доконаного виду (*наказковáтися, показковáти*), які репрезентують тотожність з мотивувальним безпрефіксним утворенням рухомої акцентуації (*казковáти*), що семантично співвідноситься з однокореневим дериватом п'ятого структурного класу (*казáти*) суфіксально-кореневого наголосового типу, закоріненого в пізньопраслов'янську а.п.б.: **kāzàti* **kāžetъ* (а.п.б.) (Скл., 174).

Закріпленість наголосу за афіксом класу основи в наведених дієсловах, імовірно, належить до новітніх надбань наголосової системи південно-західного наріччя, що вмотивовується наголосовою аналогією до вербативів колишньої рухомої акцентної парадигми, стимульованої дериваційними процесами: *казковáти* [*касковáти*], -*ку́йу, -ку́йеш* «розмовляти протягом тривалішого часу», *прика́зовати* (Саб., 137), *наказковáтися* [*накасковáтис'а*] «наговоритися досхочу» (там же, 186), *показковáти* [*покасковáти*] «поговорити, побесідувати» (там же, 247).

Префіксовані однокореневі імперфективи, мотивовані незафіксованим в українській мові однокореневим безпрефіксним ітеративом першого структурного класу, у досліджуваному наріччі (бойківських і гуцульських говорах), як і в українській мові загалом, репрезентують широту ареального вжитку, високий ступінь продуктивності деривації, видову кореляцію з однокореневими префіксованими перфективами п'ятого структурного класу суфіксально-кореневого наголосового типу (при домінуванні кореневої акцентуації мотивувального деривата в західно- і південнослов'янських мовах) і послідовність кореневого наголошування як маркера ітеративної грами. Незважаючи на усталеність в україністиці думки про відсутність в українській лексичній системі безпрефіксних дериватів першого й третього структурних класів недоконаного виду, яким властиве, відповідно, кореневе чи суфіксальне наголошування, «Словарь ...» І. Даля таки підтверджує актуалізованість і функційність у російській та українській мовах безпрефіксно-го аналізованого ітератива:

рос. *ка́зывать, ка́зать* «показувати, представляти, уможлилювати бачити, являти», стар. «учити, наставляти; карати», півд., млр. «говорити, розповідати» (Даль, II, 73), *нака́зывать* «казати», «наказувати комусь» / *нака́зати* (час, строк) «визначити», «подати» (СБГ, I, 468), *перека́зывать: перека́зывать сороками, воронами* «переказувати», «повідомляти будь-ким» (СБГ, II, 51), *прика́зывать* «приповідати», «розповідати» / *прика́зати* «сказати щось дотепно» (СБГ, II, 130), *ска́зывать* «виправдовуватися»; пор. п. *skakuzować* (СБГ, II, 221); [*kázovati*]: *p'it=s=kázovati* «підказувати, радити», *u=kázovati, u=kazúje* «показувати, вказувати» / *ros=kázovati, -uju, -uje* «розказувати», *ros=kázovati za+* асс. «розказувати про кого-небудь»; *po=pri=kázovati* «порозказувати» => *kazáti* (СКУТГ, 99), *закáзовати* «доручати кому-небудь виготовити, виконати, підготувати або доставити у

певний, наперед визначений термін; замовляти» (СГЦБ, 153), *зака́зувати* / *заказа́ти* «замовляти», «наказувати; забороняти» (Саб., 97), *наприка́зоватися* «наговоритися досхочу» (там же, 193), *поприка́зовати*; пор. *казува́ти* (там же, 260); [*nakazuwaty* «наказувати, розповідати»] (SH, 136), *pokazuwaty pinta* «жартувати, фліртувати» (там же, 171), [*rozkazuwaty* «розповідати»], [*zakazuwaty* «заповідати, приказувати»] (там же, 272), *прика́зувати* «розказувати» (СГГБ, 144), *прика́зуу* «наказувати» (УГПЗН, 18), *пока́зує* «вказувати»: а циганка то́дї на йа́блун'у *пока́зує* (там же, 15), *підка́зува* «підказувати» (там же, 14), *зака́зувати* (Орф., 232), *нака́зувати* (там же, 397), *підка́зувати* (там же, 517), *приказа́ти* «наказати», *прикаже́чикува́ти* (іст.); рос. *каза́ть* «показувати», *сказа́ть* «сказати», бр. *каза́ць* «казати, показувати», друс. *казати* «т. с.; навчати, карати», п. *kazać* «казати, веліти; проповідувати», ч. *kázati* «проповідувати, наказувати; (ст.) показувати, карати», слц. *kazat'* «проповідувати; наказувати; говорити», вл. *kazać* «наказувати; замовляти; запрошувати», нл. *kazaś* «т. с.», слн. *kázati* «показати»; псл. *kazati* «показувати» (ЕСУМ, II, 340).

Девербативи з іменними афіксами (суфіксами чи префіксами) (8), представленими (локально) в аналізованому наріччі та (спорадично) у варіантах літературної мови, також демонструють рухому акцентуацію. Зазначений акцентний підтип умотивовується кореляцією з наголосовими особливостями інших вербативів тотожної структури, як і наголосовою аналогією до девербативів колишньої а.п.с. Семантично співвідносні з ними однокореневі вербативи належать до восьмого й рідше дев'ятого структурних класів усіх трьох пізньопраслов'янських акцентних парадигм:

– рухомої: *гудаковати*, *-ку́йу*, *-ку́йеш* «виконувати роль музиканта, переважно скрипалю на весіллях, сільських танцях та ін.» (Саб., 53) < **gōsti* **gōdetъ* (а.п.с.) (Скл., 169), *гудкувати* (Жел., I, 164), *гуді́ти* (СУМ, II, 189), *гуді́ти* «ганити», [*гудкати*] «базікати, плести чутки», [*гудкувати*] «т. с.»; рос. [*гудить*] «ганьбити», [*гудить*] «обдурювати», бр. [*гудзіць*] «гудити», друс. *гудити* «ганьбити, обвинувачувати»; очевидно, результат видозміни деетимологізованого дієслова *кудити* «гудити, ображати, псувати» і зближення його з дієсловом *гудѣти* «гудіти, грати» (ЕСУМ, I, 613); *дружбувати*, *-бу́йу*, *-бу́йеш* «бути на весіллі першим товаришем молодого» (Саб., 80) < **drǫžbā* < **drǫžiti* **drǫžītъ* (а.п.с.) (Скл., 282), *дружбути*, *дружикувати*, *дружбу́ти* (Жел., I, 207), *дружба* (СУМ, II, 424); *пророковати*, *пророку́ју*, *-е* «пророчити, пророкувати» (СКУТГ, 154) < **rōkъ* (а.п.с.) < **ret'ì* **rečetъ* (а.п.с.) (Скл., 191), *пророкувати* «пророчити» (Жел., II, 776), *пророкувати* «за релігійними переконаннями — проповідувати волю Богу», «передбачати що-небудь; прорікати» (СУМ, VIII, 272);

– баритонованої: *нуд'гу́є* «нудьгує» (УГПЗН, 15) < **n'udjā* (а.п.а.) < **n'uditi* **n'uditъ* (а.п.а.) (Скл., 188), *нудьгувати* «непокоїтися, сумувати» (Гр., II, 572), *нудьгувати* «відчувати нудьгу», «перебувати в тривожно-очікувальному стані; непокоїтися, журитися» (СУМ, V, 453); *статкувати* «жити в достатку» (СГГ, 177) < **st'ati* **st'anetъ* (а.п.а.) (Скл., 168), *статкувати* (Жел., II, 917), *статкувати*, розм. «добре хазяйнувати, старанно працювати», «поводити себе добре, розумно» (СУМ, IX, 669);

– баритоновано-окситонованої: *збиткувати* «знущатися» (СБГ, I, 295) < **b'iti* **b'jetъ* (а.п.а.-б.) (Скл., 166), *збиткувати́с'а над ким, чим* «т. с., що збиткувати» (СБГ, I, 296), *збиткувати ся* (Жел., I, 284), [*бі́ти*] «бути»

(ЕЗб., 4), [биткува́тися] «жити в достатку», [збі́ти] «позбутися», збі́тки, [збиткува́ти(ся)] (ЕСУМ, I, 187–188), збиткува́ти, діал. «зазнавати матеріальних втрат», «знущатися з кого-, чого-небудь», «пустувати, жартувати» (СУМ, III, 438); спаре(а)нува́ти «зорати на зиму» (СБГ, II, 240) < **por̥ti* **p'or'et̥* (а.п.а.-б.) (Скл., 167), па́ренувати, паре́нати (Жел., II, 601), паре́нати «орати на зяб», па́ренити, па́ренувати, парина́ти «т. с.», паринува́ти «лежати під паром», па́рити «залишати під паром(землю)»; здебільшого пов'язується з па́ра, па́рити, пра́ти «гноїти, перегнивати», зводиться також до псл. **por̥ti* «орати, мотижити, корчувати» (пор.: ро́пати «розпушувати ралом», рос. *пора́ть* «мотижити, корчувати») або *porati* «обробляти» (пор.: ро́пати «обробляти (землю)», п. *porać się* «займатися, трудитися») чи до **per̥ti* «перти, топтати» (ЕСУМ, IV, 286); *пар* (СУМ, VI, 59);

– окситонованої: марнува́ти «тратити (час)» (ДСсР, 36) < **mer̥ti* **m'bre̥t̥* (а.п.б.) (Скл., 168), марнува́ти (Жел., I, 428), марнува́ти, -ну́ю, -си «марно, без користі витрачати, нищити» (Гр., II, 407), марнува́ти, -ну́ю, -си (Орф., 363), ма́рний¹ «даремний, незначний», [ма́рнӗте] «псувати, марнувати», ма́рніти «ставати худим; пропадати марно», марнува́ти «витрачати даремно», [пома́рніти] «знищити»; рос. [ма́рный] «стомлений, змучений», бр. ма́рны «даремний, худий», п. *mar̥ny* «даремний, злидений», вл., нл. *mar̥ny* «нікудишний», ч. *mar̥ny* «даремний, пустий», слц. *mar̥ny* «т. с.», слн. [máren] «мізерний, нікудишний»; не зовсім ясне, наймовірніше, пов'язане з ма́ра (первісне значення «уявний, нереальний, ілюзорний»); зіставляється також з дієсловами **mer̥ti* «умирати», **mar-* «псувати, нищити», споріднене з двн. *marrjan* «перешкоджати» (ЕСУМ, III, 399–400).

Суфіксальну акцентуацію підтверджує й група десубстантивів (31), мотивувальні основи яких належать до всіх трьох давніх акцентних парадигм. Більшість з них відзначається продуктивністю вжитку, семантичною співвіднесеністю з однокореновими дериватами третього й дев'ятого структурних класів, локальністю ареалу, неусталеністю в сучасній українській літературній мові й належністю мотивувальних основ до пізньопраслов'янської а.п.с.:

бо́хувати «чарувати» (SH, 14) < **bōgъ* (а.п.с.) (Скл., 108), бо́гува́ти «здійснювати надприродні вчинки» (СГГ, 27), богова́ти, бо́гују, бо́гујеш «клясти кого- або що-небудь; матюкатися»; див. ще: ла́яти (Саб., 28) / бо́жіти, але: бо́жкувати (Жел., I, 37), бо́гува́ти «бути Богом» (СУМ, I, 210); веснува́ти «випасати овець весною», «проводити весняні сільськогосподарські роботи в полі» (СГГ, 35) < **vesnà* (а.п.с.) (Скл., 100), веснува́ти (Жел., I, 66), веснува́ти «виконувати весняні роботи» (СУМ, I, 341) / рос. ве́шнѣть «перебиватися, доїдати останні запаси, як буває, зазвичай, у селян навесні» (Даль, I, 187); зві́ковати «прожити» (СБГ, I, 300) < **věкъ* (а.п.с.) (Скл., 111), ві́кува́ти (Жел., I, 106), ві́кува́ти «прожити свій вік; жити» (СУМ, I, 672), рос. вѣ́ковѣть «перебувати свій вік або вічно десь, бути завжди таким, в одному стані, звікувати» (Даль, I, 330); ві́новати «обдаровувати» (ГБ, 256); воло́сува́ти «тягнути за волосся» (СГГ, 40) < **vōlsъ* (а.п.с.) (Скл., 111), во́лосува́ти (Жел., I, 119), во́лос (СУМ, I, 730); до́господар'увати́сі: до́господар'увати́сі до д'і́вс'кої́ торби «зійти нінащо» (СБГ, I, 225) < **gōspodъ* (а.п.с.) (Скл., 127), го́сподь «хазяїн, землевласник», господарюва́ти «панувати»; рос. го́сподь, друс. го́сподь, стп. *gospodzin* «господь», стч. *hospod*, слц. *gospodin* «т. с.», вл. *hospoda* «заїзд, нічліг; частування», нл. *hospoda* «корчма, готель», слн. *gospód* «пан»; псл. **gospodъ*, дуже давнє складне

слово з не цілком з'ясованою етимологією, найвірогідніше споріднене з лат. *hospes* «гостинний друг; господар, гість; чужинець» і походить разом з ним від іє. **ghost'-pot-s*, у якому першим компонентом є **ghostis* «гість», що втратило *-ti-* всередині слова, як це нерідко буває в словах типу титулів; другим компонентом є іє. **pot(i)s* «пан, володар» (ЕСУМ, I, 574) / *госпо-дárити, господарювати* «займатися господарством; вести господарство», «вести домашнє господарство, виконувати різні домашні роботи», «робити що-небудь за власним розсудом, безцеремонно розпоряджатися у чиємусь господарстві» (СУМ, II, 141–142); *довговáти, [дóвговáти], -зýйу, -зýйеш / [дóвжéти], -жý, -жéиш* «боргувати» (Саб., 67) < **dǫlgъ* (а.п.с.) (Скл., 108), *долговáть* арх., *должáть* чи *должáться* «заходити в борги, позичати гроші, брати в борг» (Даль, I, 462), *довг* (СУМ, II, 330); *ззубувати* «порвати», «подерти» (СБГ, I, 308) < **zǫbъ* (а.п.с.) (Скл., 112), *зубíти(ся)* «проростати (про картоплю)», *зубкувати* «робити зубці на полях, по краях», *зубцювати, зазубíти, зазубрíти, назублювати, позубíтись* «трохи прорости»; псл. *zǫbъ*; споріднене з лит. *žambas* «гострий предмет, грань балки, лезо», раніше — «загострений кілок», *žambis* «соха», *žėmbėti* «пускати паростки», *žėmbti* «крóити, різати» (ЕСУМ, II, 281) / *зубíти* (СУМ, III, 726); *курувати* «обчищати стовбур дерева від кори» (СГГ, 107) < **korà* (а.п.с.) (Скл., 99), *корувáти* «здирати кору» (СУМ, IV, 302), рос. *корновáть, корнáть* «вкорочувати, обрізати, відстригати, обрізати надлишок чи як підходить» (Даль, II, 165); *пащекувати* «зухвало відповідати» (ДССР, 68) < **ščekà* (а.п.с.) (Скл., 100), *пащекувати* (Жел., I, 607), *паще(у)кувати* «верещати», «співати», «кричати», п. *paszczekować* (СБГ, II, 46), *паще́ка* «паша», *пащекуватий, паще(у)кувати*, похідне утворення від *щóка* (< *щека*) (ЕСУМ, IV, 325), *пащекувати, -ýю, -ýєиш* (Орф., 487); *чісувати* «лежати на смертній постелі, доживати останні хвилини» (ДССР, 97) < **časъ* (а.п.а.) (Скл., 103), *часувáти* (Жел., II, 1061), *часувáти* «агонізувати» (СУМ, XI, 282).

Поодинокий вербатив у говорах російської мови, порівняно з говорами південно-західного наріччя, репрезентує кореневе наголошування, яке слугує маркером ітеративної семантики: рос. *днёвывать* < **dǫнь* (а.п.с.) (Скл., 130): *дневываль я тамъ* «доводилося днювати» (Даль, I, 441); *денькувати* «працювати щоденно» (СГГ, 56), *переднівкувати* «голодувати навесні», «перебувати голодний час перед новим урожаєм» < *переднóвок*: Файно веснувати, коби лиш *переднівкувати*¹ (СБГ, II, 49), *день* (СУМ, II, 243).

Суфіксальна акцентуація десубстантивів пізньопраслов'янських а.п.а. й а.п.в. умотивовується наголосовою аналогією до дієслів давньої а.п.с. Семантичні структури таких вербативів, ймовірно, співвідносяться з однокореневими дериватами дев'ятого, рідше першого чи третього структурних класів, хоча в сучасній українській літературній мові унормовані лише їхні мотивувальні основи. Семантичну кореляцію з однокореневими утвореннями засвідчують і говори російської мови, оскільки окремі з них зберігають кореневу акцентуацію мотивувального субстантива: *березувáти* «бути старшим серед колядників» (СГГ, 23) < **berza* (а.п.а.) (Скл., 92), *березувáти* (Жел. I, 24), *берéза*¹ (СУМ, I, 160); *гра(м)блювати* «чесати вовну» (СГГ, 54) < **gr'abjā* (а.п.а.) (Скл., 94), *граблi* (СУМ, II, 151); *жорнувати* «молоти на жорнах», перен. «крутити (ким або чим)» (СГГ, 71) < **žьrñŭ* (а.п.а.) (Скл., 136) / *žornatŭ* «молоти на жорнах» (SH, 290), *жернувати, жорнувати, жорнáти* (Жел., I, 225), *жорновíй* (СУМ, II, 544); *кучувáти* «переганяти худобу з місця на місце» (СГГ, 108) < **k'otjā* (а.п.а.) (Скл., 92), *кучкувати* (гречку) «збе-

рігати у вертикальному положенні» (Жел., I, 393), але: рос. *ку́чивать, ку́чить* «збирати, складати, згрібати в купу, ворохи» (Даль, II, 229), *ку́ча*¹ (СУМ, IV, 422).

Рухомість наголосу в межах означеного афікса репрезентує й група деномінативів з іменними афіксами, мотивувальні основи яких виявляють належність до колишніх а.п.а. та, рідше, а.п.б., спричинену дериваційними процесами й тією ж — наголосовою — аналогією: *матіркува́ти* «сварити; уживати лайливі слова» (СГГБ, 112) < **m'ati, m'atere* (а.п.а.) (Скл., 134); *матеркува́ти* «клясти, проклинати» (СГГ, 121), *матіркува́ти* «те саме, що матюкати, матюкатися» (СУМ, IV, 650); *мачзкува́ти* «подрібноувати, прибирати», «писати густо, дрібними літерами» (SH, 122) < **m'ačьkъ* < **m'akъ* (а.п.а.) (Скл., 198), *мачкува́ти* «вибирати, бракувати» (СГГ, 121), *мачкува́ти* «микати» (Жел., I, 431), *мак* (бот.), *маковіти* «червоніти», [*мачкува́ти*] «зрізати колоски (як головку маку); микати, перебирати, виривати руками просо, гречку», [*замаківчіти*] «запаморочити»; псл. *такъ* (ЕСУМ, III, 364), *мачка́тий* «дрібний, як мачок» (СУМ, IV, 656); *плушкува́ти* «підгортати картоплю плужком» (ДССР, 71), *плужкува́ти* «підгортати картоплю» (НРС, 209) < **pl'užьkъ* < **pl'uğъ* (а.п.а.) (Скл., 198), *плужі́ти* «орати» (СБГ, II, 82), *плуга́нити, плужі́ти* «орати» (Жел., II, 661), *плужі́ти* (СУМ, VI, 595); *ємкува́ти* «робити в ґрунті заглиблення для посадки картоплі, кукурудзи тощо» (СГГ, 67) < *(j)'atьka < *(j)'ata (а.п.а.) (Скл., 193) / *ямчі́ти, я́мка* (СУМ, XI, 645); *ковачова́ти, -чу́йу, -чу́йеш* «те саме, що кова́ти» (Саб., 146) < *kovāčъ* (а.п.б.) (Скл., 293), *ковач* (СУМ, IV, 202); [*smiszkuvaty sy* «насміхатися, жартувати (з когось)»] (SH, 213) < **směxъ* (а.п.с., інакше а.п.б.) (Скл., 110) / *сміши́ти, смішкува́тиси* «насміхатися, збиткуватися» (СГГ, 123), *смішкува́ти* (Жел., I, 889), *смішкува́тий* (СУМ, IX, 412).

Зміщення наголосу на означений суфікс класу основи демонструють і вербативи, мотивовані номінативами колишньої а.п.б., більшість з яких через неунормованість у південно-східному варіанті української літературної мови також не стала набуток сучасної літературної мови: *b'idováti, -úju, -úje* «бідувати» (СКУТГ, 58) < **bědà* (а.п.б.) (Скл., 96) / *біді́ти* (Жел., I, 29), *bidószyty sy* «бідувати» (SH, 11), *бідува́ти* «жити в бідності, нужді, терпіти злидні, нестатки» (СУМ, I, 179), рос. *бѣдовать* «бути в тяжкому, злочасному чи небезпечному становищі, перебувати на краю загибелі, гинути» (Даль, I, 152); *вапнува́ти* «мочити в бреї злуплену шкіру перед гарбуванням» (ДССР, 259) < **vārpō* (а.п.б.) (Скл., 117), *вапнува́ти, вапні́ти* (Жел., I, 56), *вапнува́ти, -ну́ю, -єш* «штукатурити, білити вапном» (Гр., I, 125), *вапнува́ти, -ну́ю, -у́єш* (Орф., 64), *ва́пнть* «малювати; розмальовувати фарбами; білити вапном стіни» (Даль, I, 164); *завіхува́ти* «позначити віхою, що цією дорогою не можна їхати» (СБГ, I, 263) < **věxà* (а.п.б.) (Скл., 97), *ві́ха* (СУМ, I, 690); *hrichowaty sy* «мати на когось жаль», «уникати чогось» (SH, 75) < **grěxъ* (а.п.б.) (Скл., 105), *гр'іховатис'а, -ху́йу'са, -ху́йес':а* «неточно думати, сумніватися» (Саб., 52), *гріхува́ти ся* (Жел., I, 160), *гріхува́ти* «вважати когось винним», *гріхува́тися* «вважати за гріх, рахувати собі за гріх» (Гр., I, 328), *гріші́ти* (СУМ, II, 172); *кіркува́ти* «робити наперекір» (СГГ, 94) < **kъrčъ* (а.п.б.) (Скл., 106), *кірка* (СУМ, IV, 152), *к'ірц'ува́ти* «видавати корець (100 кг.) намоту», *корцува́ти* «давати корець збіжжя (про копу снопів)», псл. *korosъ* «посудина з кори для черпання, міряння», зменш. від *korъ* «міра пшениці, корита, кора» (ЕСУМ, III, 16), *корéць* (СУМ, IV, 289); *пискува́ти* «зухвало говорити до кого» (ДССР, 69) < **pěsъkъ* (а.п.б.) (Скл., 106), *писку-*

ва́ти (Жел., II, 633), *ні́сок* «обличчя, морда, паща; рот, горло; [шока]», *пискува́ти* «різко відмовляти; базікати», [*пи́щити*] «рити», [*спі́скати*] «жертити; знищити»; псл. *pyськ* < *pŭsk-*, очевидно, пов'язане з *рихпѣти* < **rouś-* «пухнути», іє. **reu-s-*, **rŭ-s-* «пухнути, надиматися» (ЕСУМ, IV, 377); *ні́сок* (СУМ, VI, 564).

Дія тенденції до наголосової аналогії в префіксованих вербативах першого структурного класу досить продуктивна, що засвідчує її перевагу над акцентною співвіднесеністю з мотивувальним префіксованим субстантивом навіть із префіксальною акцентуацією: *завистува́ти* «завидувати» (СБГ, I, 262) < **věstь* (a.n.c.) (Скл., 125), *завистува́ти* / *завистити* «завидувати» (Жел., I, 234), *зависть* (СУМ, II, 48).

Суфіксальне наголошування репрезентує й група новітніх вербативів, мотивованих відпраслов'янськими (переважно) субстантивами і (спорадично) інтер'ективами невизначеної акцентної парадигми (5): *валайкува́ти* «поспішно заготовляти що-небудь» (СГГ, 32), [*валá*] «вигук для відгону корів»; очевидно, результат фонетичної видозміни вигуку *аля́* (ЕСУМ, I, 323); *драчова́ти*, *-чу́йу*, *-чу́йеш* «розпилювати колоду на дошки або бруси» (Саб., 78) / *дра́ча* (СУМ, II, 409); *ні́здрува́ти* «здирати пліни зі злупленої шкіри перед гарбуванням» (ДСсР, 66), *ні́здрува́тий* (СУМ, V, 422); *palcetuwaťy sy* «пригадувати, сперечатися, робити очну ставку», пор. *przypuarty* (SH, 155), *пальцитува́тиси* «сперечатися» (СГГ, 144), *пальцитува́ти ся* (Жел., II, 598), [*пальцетува́тисся*] «битися, боротися»; бр. [*пальца́ты*] «дуель, бійка сам на сам»; очевидно, похідне утворення від [*пальца́т*] «(барабанна) палиця, язик дзвона» (ЕСУМ, IV, 269); *зачикл'ува́ти* «заложити гак ланцюга на кільце», «засилити» (СБГ, I, 293); [*чі́колонок*] «кісточка, щиколотка; коліно», [*чі́колодок*, *чі́колоток*] — не зовсім ясно, можливо, пов'язане з *колі́но*, *щі́колотка* (ЕСУМ, VI, 310).

У структурі деномінативів з аналізованим акцентним типом трапляється й кілька власне українських вербативів (6) із субстантивними суфіксами (при кореневій акцентуації одного з них у російській мові як маркера ітеративної семантики):

гадкова́ти [*гаткова́ти*], *-ку́йу*, *-ку́йеш* «берегти, бути уважним» (Саб., 44), *гаткова́тис'а*, *-ку́йус'а*, *-ку́йес'а* «остерігатися»; див. ще: *соко́титисся* (там же); *гадкува́ти* «гадати» (Жел., I, 134), *гадкува́ти*, діал. «міркувати, роздумувати» (СУМ, II, 11), але: *гада́ть*, *га́дыва́ть* «відгадувати, угадувати, розгадувати; узнавати чи відкривати що-небудь невідоме, наздогад, чи за якоюсь ознакою» // «дізнаватися про невідоме шляхом ворожіння; ворожити» (Даль, I, 339); *дубасува́ти* «тупотіти» (СГГ, 64), *дуба́сити* (СУМ, II, 429), *дуба́сити* «бити, лупцювати; сильно стукати»; рос. *дуба́ситъ*, бр. *дуба́сіць*, п. [dubašić] (з укр. або бр.) «т. с.», слц. *dubasiť* «тупати, танцювати»; очевидно, пов'язане з [*дуба́с*] «великий ніж; човен, видовбаний з дуба»; мотивація творення і розвиток нового значення неясні (ЕСУМ, II, 139); *ключкува́ти* «робити петлі» (СГГ, 97), *ключко(у)ва́ти* «тікати, кидаючись в різні сторони»: *за́яць ключку́є* (ГБ, 271), *скроклюва́ти* «зробити петлю» (СГГ, 172), *ключкува́ти* (Жел., I, 351), *ключкува́ти* «тікаючи, навмисне кидатися в різні сторони, щоб заплутати сліди (про зайця, лисицю і т. ін.)» (СУМ, IV, 194); *кльо́кати*¹ «клювати», [*кльо́цати*] «рубати», [*ключкувати*] «метати петлі»; псл. *kljukati* «клювати, рубати», *kljuka* «закривлений дрюк» (ЕСУМ, II, 468); *ми(а)ланкува́ти* «шедрувати в новорічну ніч» (СГГ, 123) /

малáнкати (Жел., I, 424), Мелáнки «церковне свято — вечір напередодні Нового (Старого) року» (СУМ, IV, 668); *млинува́ти* «перемелювати (сир, м'ясо, тощо)» (СГГ, 124), *млинува́ти* «віяти млинком (зерно)» (ДССР, 36), *млинува́ти* (Жел. I, 446), *млинува́ти* «очищати льон на млину, пор. п. *mlinkować*» (СБГ, I, 447), *млинува́ти* «віяти зерно»; псл. *mlinъ*, можливо, через германські мови запозичене з латини (ЕСУМ, III, 489), *млинува́ти*, -у́ю, -у́єш (СУМ, IV, 764).

Деад'єктиви (4) в досліджуваних говорах належать до непродуктивних дериватів також власне українського періоду, їхні мотивувальні основи характеризуються кореневою акцентуацією, що виводиться з колишніх а.п.а. і рідко — з а.п.б. Вони демонструють семантичну спроможність поєднуватися зі спорідненими дієсловами четвертого й дев'ятого структурних класів. Усталеність «рухомого» наголосу в межах суфікса класу основи вмотивується наголосовою аналогією до десубстантивів чи власне девербативів колишньої а.п.с.: *инчува́ти* «переінакшувати, змінювати» (СГГ, 86) < **inākъ* (а.п.а.) (Скл., 145) / *инáчитъ* «переінакшувати, змінювати, переробляти на інший лад» (Даль, II, 45), *и́ниий* (СУМ, IV, 42); *існѹ́є: се "ло ў́же не "існѹ́є* (УГПЗН, 13) < **istъ* (а.п.а.) (Скл., 138), *існува́ти* «бути в дійсності; бути», «бути живим; жити» (СУМ, IV, 49), *існува́ти*, [*истнува́ти*], [*істні́ти*]; бр. *існава́ць*, п. *istnieć*; похідне утворення від [*існий*] «справжній, дійсний», [*істний*] «т. с.»; виникло, очевидно, як калька відповідного польського слова (ЕСУМ, II, 319); *допил'нувати* (про злодія) «підстерегти», «піймати» (СБГ, I, 228) < **ryl'nъ* (а.п.а.) (Скл., 139), *пильнува́ти* (Жел., II, 632), *пильнува́ти* «бути на сторожі, захищаючи кого-, що-небудь від нападів, ворожих дій», «стежити, слідкувати за ким-, чим-небудь», «виявляти ретельність у праці, намагаючись виконати що-небудь добре, доброякісно» (СУМ, VI, 355); *пільний*, [*пильнові́тий*] «старанний, дбайливий», [*пилува́ти*] «поспішати», [*пильнува́ти*] «охороняти, стерегти; стежити, спостерігати; дбати», [*пилюва́ти*] «спішити», [*спильнува́ти*] «з'явитися вчасно; улучити час»; рос. [*пільный*] «старанний, дбайливий», бр. *пільны* «т. с.; потрібний, необхідний, терміновий», др. *пильныи* «винятковий, видатний»; не зовсім ясне; вважається запозиченням з польської мови; п. *pilny* «дбайливий, стараний; негайний, терміновий», як і споріднені з ним ч. *pilný* «т. с.», *pilit* «поспішати», ст. *pileti* «старатися», слц. *pilny* «старанний, дбайливий; терміновий», вл., нл. *pilny* «старанний, дбайливий»; етимологічного пояснення не має (ЕСУМ, IV, 369); *szczedruwaty* «колядувати напередодні Нового року» (SH, 227) < **ščedrъ* (а.п.б.) (Скл., 140), *шчидрува́ти* «співати щедрівки та колядки на Богоявлення» (ДССР, 102), *шче"друва́ти* «щедрувати» (УГПЗН, 26), *щедрува́ти* (Жел., II, 1104), *щедрува́ти*, -ру́ю, -єш «співати щедрівки» (Гр., IV, 524), *щедрува́ти*, -у́ю, -у́єш (Орф., 857).

Лексичну неусталеність у сучасній українській літературній мові засвідчує і група малопродуктивних безпрефіксних відпраслов'янських ітеративів (13) (з рухомою акцентуацією в межах суфікса), що корелюють з однокореними дериватами дев'ятого чи, рідше, третього структурних класів:

віжлува́ти «віщувати, пророкувати» (СГГ, 39), *віда́ти*, [*ві́да*] «звістка, повідомлення», [*ві́жливий*] «обізнаний, знаючий», [*зві́жити*] «узнати, пізнати», [*зневі́жити*] «одурити», [*неві́жій*] «незнаючий»; псл. *věděti* «знати»; споріднене з прус. *waidimai* «знаємо», дінд. *věda* «знаю», гот. *wait*,

нвн. (ich) *weiß* «т. с.»; іє. **uoid-*, **ueid-*, **uid-* «бачити, знати» (ЕСУМ, I, 390); *згавзувати* «вилаяти» (СБГ, I, 302), *гавзіти*; очевидно, у твірній основі наявна праслов'янська коренева морфема *gav-*, як і в ст.сл. *огавити* «турбувати», *огавиє* «прикрість», ч. *ohava* «виродок, потвора», *ohavnu* «потворний, бридкий», схв. *gavutise* «відчувати огиду»; споріднене з литовським *gónėda* «набрід, натовп, голота» (ЕСУМ, I, 446); *hajnuwati* «марнувати», пор. *prohajnuwati* (SH, 67) / *згаїти часу* (ГБ, 268), *гайнувати* (Жел., I, 134), *гайнувати*, -нью, -єш «переводити, розтрачувати», «бенкетувати, гуляти» (Гр., I, 266), *гайнувати* «переводити, розтрачувати; [бенкетувати, гуляти]», [гайнувати] «т. с.»; очевидно, результат контамінації дієслова *гаяти* «даремно витрачати (час)» і іменника *гаїно* «гній, екскременти» (ЕСУМ, I, 454), *гайнувати*, -ю, -єш (Орф., 139); *займовати* «шпарувати», *займований*: *займована дошка* «обтесана дошка» (СБГ, I, 271) / *займити*; *кабзувати* (Жел., I, 328), [габзувати] «неславити, ганити, паплюжити», [габзувати] «т. с.», *соромити*, [гавзовати] «ремствувати, скаржитися, висловлювати незадоволення; ганьбити, паплюжити», [гавзувати] «дорікати, зневажати», [гавзати, гавзувати] «т. с.», [кабзувати] «псувати, лаяти, гудити»; ч. *havzovat* «з криком лаятися», слц. *gauza* «крик, безладдя»; неясне; можливо, пов'язане з [габцювати] «хапати», похідним від [габати] «набридати, хапати», або з [кавзувати] «скаржитися» (ЕСУМ, I, 445); *kwaciwati sy* «м'ятися» (SH, 111), *квацувати* «м'яти, товкти» (СГГ, 92) / *квацияти* «попаскудити» (ГБ, 270), *квацювати*, -цюю, -єш «сильно намазувати якоюсь рідиною, напр., фарбою» (Гр., II, 232), *квацияти* «розмазувати», *квацияти* «т. с.», *квациянути*, *квациянути*, [квацювати] «сильно намазувати», *квацияти* (розм.), [квацияк] «шматок м'якої глини», [заквацияний], *наквацювати* «багато намазати», [розквацюватися] «розмокнути, стати грузьким»; рос. [квациять] «замазувати жовтою глиною», бр. *квэцаць* «розмазувати», болг. [квациячам] «мажу, заліплюю стіни болотом, вапном», слн. [kvacati] «бризкати, хлюпати»; очевидно, псл. *kvacati*, звуконаслідувальне утворення (ЕСУМ, II, 416); *кобзовати* «сварити, обзивати, лаяти» (СГГ, 24); *скроклювати* «зробити петлю» (СГГ, 172), *скрунцувати* «зав'язати»; «скрутити» (там же) / *скрунути сы* «скрунути» (ГБ, 293); *нуркувати* «пірнати» (Козій, 214) / *нуріти* «норити» (ГБ, 280), *нуряти*, -яю, -єш «ширяти» (СУМ, V, 453); *опал'увати*, жарт. «утікати», пор. слц. *opálat'* «розмахувати, махати чим-небудь» (СБГ, II, 21), *опалати* (Жел., I, 570), *палати* «очищати зерно від лузги та інших легких домішок, підтрушуючи його в решеті чи коритці», *опалати* «злегка прим'яти, підкидаючи в посудині (варену картоплю)»; рос. *палать* «провіювати зерно», бр. *палация* «т. с.», п. *palac* «очищати зерно від половини», ч. *pálati* «коливати; трясти, чистити», слн. *pláti* «коликати; віяти»; псл. *palati*, **polti* «трясти, трусити (про процес віяння); очищати від половини», **pelti* «полоти» (ЕСУМ, IV, 261); *pantruwati*, *pantraty* «пилнувати, стежити», пор. *pazyty*, *sokotyty* (sy), *spantraty*, *wpantraty*, *wpantryty* (SH, 156), *пантрувати* «пилнувати, стежити», «доглядати; пазь дорогу — згр. пилнувати своє» (СГГ, 143), *пантрувати* (Жел., II, 600), *пантрувати* «дивитися пильно, уважно», «доглядати кого-, що-небудь; дбати про когось, щось» (СУМ, VI, 51–52); *tiamuwaty*, *tiamuty*: *tiemuwaty*, *tiemyty* «пам'ятати, міркувати» (SH, 237) / *тяммитися* «пам'ятати ся» (ГБ, 298), *к(т)емувати* «пам'ятати»; «відчувати» (СГГ, 93), *тямувати* (Жел., II, 998), *тямувати* «те саме, що тямити» (СУМ, X, 347), *тяммити*, *тямкувати*, *тямувати* «тяммити; [думати; мати здібність, пам'ятати]»; рос. [тяммить] «розуміти; тямити», бр. *цяміць* «розуміти, міркувати, тямити», *цямікі* «кмітливий, тямущий»; переконливої етимології не має; зіставляється з гр. *τημελέω* «турбуюся, охоро-

няю», *τημελής* «турботливий, старанний» (ЕСУМ, V, 701); *халасувати* «жадібно їсти» (ДССР, 92), *халасувати*, *халасати* (Жел., II, 1032), *халасувати*, *-ую*, *єш*, *халасати* «лакомитися» (Гр., IV, 384), *халастати* «нищити (новий одяг)», «жадібно їсти» (СБГ, II, 336), [*халасати*] «жадібно їсти, жерти», [*халасувати*] «т. с.», [*халовати*] «їсти із задоволенням, смакувати»; не зовсім ясно; можливо, пов'язане з болг. *хала* «ненажера» (ЕСУМ, V, 150).

У досліджуваних говорах засвідчений шар префіксованих вербативів того самого структурного класу з імперфективною семантикою, маркером якої слугує морфологічний наросток (-ов-) до означеного афікса основи (-ува-), як і відтягненість на нього наголосу. Більшість наведених дериватів репрезентована запозиченими коренями. Автохтони належать до малопродуктивних утворень (12), що й унеможливило, мабуть, їх видову кореляцію з префіксованими перфективами (тотожної морфемної структури) з «рухомою акцентуацією», як і реєстрацію в лексикографічних джерелах обох варіантів української літературної мови. Не набули вони й семантичної співвіднесеності з однокореневими вербативами інших структурних класів (третього, восьмого та дев'ятого):

убайкóувати «умовляти» (СГГ, 190), [*бáяти*] «розповідати; ворожити», [*бáйкати*] «розповідати (писати) байки; балакати»; рос. *бáять* «говорити», бр. [*бáиць*] «говорити, базікати, плести нісенітницю», др. *баяти* «розповідати байки; чарувати», п. *bajać* «розповідати казки; базікати, вигадувати», ч. *bajati* «розповідати казки», ст. *báti*, *baju* «т. с.», вл. *bać* «розповідати казки, говорити нісенітницю», болг. *бáя* «замовляю, ворожу», м. *бае*, схв. *бáјати* «т. с.», слн. *bájati* «базікати, заклинати, ворожити, пророкувати»; псл. *bajati* (ЕСУМ, I, 157); *підбичóувати* / *підбичувáти* «допомогти припряжними кіньми витягти віз з болота, під гору» (ДССР, 70) < *бичувáти* «ляскати батоном» (СБГ, I, 54), *бичувáти*, *-ую*, *-єш* «не працювати, бути ледарем» (СГЦБ, 33), *бичувáти* (Жел., I, 27), *бич* «палиця, частина ціпа; частина сукновального товкача; батіг», *бичувáти* «бити батогами»; рос., болг., м. *бич*, бр. *біч*, др. *бичь*, п. *bicz*, ч., слц., вл. *bič*, нл. *bic*, схв. *бйч*, слн. *bič*; псл. *bič*, похідне із суф. -čь від дієслова *biti* «бити» (ЕСУМ, I, 188); *wypowistówwaty* «розказувати», пор. *powistuwaty* (SH, 266); *окаменóувати*, тільки мин. ч. *окаменóували* «закидувати камінням» (СГЦБ, 322); *wymodówwaty*: *wimodówwaty*, *wymoduwyaty*, *wimoduwyaty* «видумувати щось нове», пор. *moduwaty* (SH, 266); *виосенóувати* «годувати протягом осені (про тварин)» (СГГ, 36), *осенувáти* (Жел., I, 577); *опліткóувати* «обговорювати, повідомляти» (СГЦБ, 324); *пiтпорóувати* «підпирати»: А на пóс'л'ітку *пiтпорóуїут* тóты с''ціні камiн'ом (СБГ, II, 76); *упрендовувáти* «а «домагатися» (СБГ, II, 320), *прéндовать* «визнавати», бр. *прэндаваць* «поважати»; неясне (ЕСУМ, IV, 564); *спосагóувати* «вінувати», «давати придане», *спосáжувати*; док. до *спосажіти* «звінувати»: Їа не звiнована й не *спосажена* (СБГ, II, 244) / *посагувáти* (Жел., II, 712), *посáг* «віно (майно, що дається дівчині при одруженні); посад (місце молодих на весіллі)», [*посагувáти*] «одягати, вести й садовити молоду на посад», [*вiпосажити*] «дати придане», [*вiдпосáжити*, *спосагóувати*, *спосáжити*, *упосáжити*] «т. с.»; рос. [*посáг*] «одруження; посаг», бр. *посáг* «посаг», др. *посагъ* «одруження», *посагати* «одружуватися», п. *posag* «посаг», ч. заст. *posah* «т. с.», болг.ст. *сагати* «оженитися», ст.сл. *posagati* «виходити заміж»; псл. *posagъ* < **po-sōg-*, пов'язане з «сягати» (ЕСУМ, IV, 534); *витовкóу-*

вати / *вітовкти* «вирівнювати молотком лист заліза, алюмінієвий посуд» (СГЦБ, 70); *витуриго́увати* / *вітуригати* «приносити вантаж або виконувати важку роботу (перев. пов'язану з підніманням чого-небудь)», «те саме, що *випако́увати* 1» (СГЦБ, 71).

Отже, абсолютна більшість аналізованих дієслів у досліджуваному наріччі, як і в українській мові, послідовно засвідчує суфіксальну акцентуацію, процесуальну семантику й збереження графеми недоконаного виду мотивувальних дериватів. Вербативи колишньої пізньопраслов'янської рухомої акцентної парадигми, незважаючи на малопродуктивність ужитку, однаково репрезентують і кореляцію суфіксальної акцентуації з а.п.с. їхніх мотивувальних субстантивів. Частина відсубстантивних вербативів новітньої І і II а.п.а. також засвідчує суфіксальний тип наголошування, мотивованого наголосовою аналогією до дієслів колишньої а.п.с. Суфіксальний наголосовий тип засвідчений і в дієсловах, співвідносних з однокореневими дериватами четвертого, восьмого структурних класів колишньої а.п.а.-b., як і дев'ятого а.п.b., що вмотивовується тією ж аналогією (наголосовою й дериваційною).

Вербативи із субстантивними афіксами (суфіксами і рідко префіксами), що виявляють спроможність семантичного співвіднесення з однокореневими дериватами восьмого й рідко дев'ятого структурних класів пізньопраслов'янських рухомої, баритонованої (баритоновано-окситонованої) і окситонованої акцентних парадигм, також характеризуються суфіксальним типом акцентуації, спричиненого аналогічними процесами.

Більшість десубстантивів, яким властива семантична співвіднесеність з однокореневими дериватами дев'ятого і рідше другого та четвертого структурних класів, що належать до всіх трьох пізньопраслов'янських акцентних парадигм, своїм суфіксальним наголошуванням завдячують наголосовій аналогії до власне девербативів колишньої а.п.с.

У досліджуваних говорах, не без впливу дериваційних ресурсів обох варіантів української літературної мови, побутує незначна група префіксованих імперфективів-автохтонів, дериваційним маркером яких є морфологічний наросток (-ов-) до означеного суфікса основи (-ува-), як і відтягненість на нього наголосу, попри відсутність в українській мові корелятивних префіксованих відповідників з перфективною семантикою.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ГБ — Верхратський І. Говір батюків. — Л., 1912. — 308 с.
Гр. — Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Д. Грінченка. — К., 1958–1959.
Даль — *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. — М., 1978–1980.
ДСсР — *Горбач О.* Словник діалектної лексики північно-наддністрянської говірки сіл Романів, Підсоснів, Підберізіці й Лагодів // Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області : Відбиток з «Наукових Записок» Укр. техн.-господар. ін-ту в Мюнхені. — 1965. — Т. 7(10). — С. 24–103.
ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Голов. ред. О. С. Мельничук. — К., 1982–2012.
Жел. — *Желеховський Є., Недільський С.* Малоруско-німецький словар : У 2 т. — Мюнхен, 1982.

- Козій — *Козій Н.* Говірка містечка Олешичі на Любачівщині // Діалектологічні студії. 7 : Традиції і модерн / Відп. ред. П. Гриценко. — Л., 2008. — 416 с.
- Орф. — Орфографічний словник української мови. — К., 1994. — 864 с.
- РУС — Русско-украинский словарь : В 3 т. / Редкол.: И. К. Белодед (председ.) и др. — К., 1987. — Т. 1. — 848 с.
- Саб. — *Сабодаш І.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. — Ужгород, 2008. — 478 с.
- СБГ — *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок : У 2 ч. — К., 1984.
- СГГ — Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. — Л., 1997. — 232 с.
- СГГБ — *Негрйч М.* Скарби гуцульського говору : Березови. — Л., 2008. — 224 с.
- СГЦБ — *Матійв М.* Словник говірок центральної Бойківщини. — К., 2013. — 601 с.
- Скл. — *Скляренко В. Г.* Праслов'янська акцентологія. — К., 1998. — 342 с.
- СКУТГ — Словарь карпатоукраинского торуньского говора / Отв. ред. А. Ф. Журавлев. — М., 2001. — 216 с.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т. / За ред. І. К. Білодіда. — К., 1970–1980.
- СУМ (7) — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. / Відп. ред. Д. Гринчишин. — Л., 2000. — Вип. 7. — 255 с.
- УГПЗН — Українські говірки південно-західного наріччя : Тексти / Упоряд. та автор передмови Н. М. Глібчук. — Л., 2005. — 238 с.
- SH — *Janów J.* Słownik huculski [text] / Oprac. i przygot. do druku J. Rieger. — Kraków, 2001. — 302 s.

(Дрогобич)

К. М. IVANOCHKO

THE GROWTH OF THE SUFFIXAL ACCENTUATION OF THE VERB STRUCTURAL CLASS I IN THE SOUTHWESTERN UKRAINIAN SUBDIALECTS

In the article the formation of Structural Class I verbatives with autochthonous roots has been investigated. All of them are characterized by stem derivativity, semantic correlation with one-root derivatives of different structural classes and accentuation types, semantics (less frequent state) processuality; and as far as suffixal formations are concerned they are characterized by an imperfective aspect grammeme, movable stress (within the relational suffix), motivated mostly by stress analogy to the late pre-Slavic movable accent paradigm verbatives and derivational processes.

Keywords: suffixal accentuation (accent movability within an affix), stress analogy, late pre-Slavic baritone, oxytone and movable accent paradigms, motivating stems.

МОВНІ МОДЕЛІ ПРОСТОРУ ЯК НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

У статті розглядаються способи репрезентації просторових реляцій в українській, англійській та іспанській мовних картинах світу. Проведено аналіз специфіки просторових моделей, питомих для «найвної картини світу» кожної з мов; виявлено й докладно розглянуто найхарактерніші вияви просторової ізосемії. Виділено й проаналізовано аспекти аломорфізму просторових уявлень трьох мовних соціумів.

Ключові слова: концепт, фрейм, субфрейм, слот, локус, сублокус, мовна картина світу, концептуальна метафора.

Порубіжжя тисячоліть, яке протягом останніх років стало звичним ототожнювати з початком якісно нового етапу в історії розвитку людської цивілізації, позначилося й істотними змінами в царині науки — докорінним переглядом старих і народженням нових наукових стратегій і теоретико-методологічних підходів, переакцентуванням та оновленням базисних наукових парадигм. Характерною прикметою сучасного етапу розвитку мовознавчої науки є її «експансія» в суміжні галузі знання, тісна взаємодія мовознавства з комплексом дисциплін антропологічного спрямування, що привело до формування антропологічної парадигми, у межах якої мова — на продовження поглядів В. фон Гумбольдта — розглядається як найголовніша діяльність людського духу, що пронизує всі сфери людського буття і пізнання. Відтак пріоритети уваги мовознавців було перенесено з матеріально-ідеальних мовних феноменів як об'єкта пізнання, «відстороненого від людини» в сосюрівському смислі, на суб'єкт пізнання — людину («мовну особистість») з її ментальним світом та формами зберігання в ньому знання, яке опредмечується мовними фактами.

У контексті окресленого підходу до мови істотні зміни спостерігаються головним чином у сфері розуміння лексичного значення слова, адже «представники когнітивної лінгвістики зосередилися на його суб'єктивізмі, антропоцентричності, культурній зумовленості та енциклопедизмі»¹, потрактовуючи його в термінах акту «<...> інтерпретації фрагмента світу людиною, який не зводиться до відношення між знаком і реалією, тобто до референції. <...> значення слова входить як складова частина до структури знання про навколишній світ, із чим і пов'язаний його енциклопедичний характер. Дослідити семантику слова для лінгвіста-когнітолога означає насамперед подати опис еталонного ментального образу, що міститься у свідомості людини і

¹ Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. — 2-е вид., випр. і допов. — К., 2004. — С. 18.

відповідає слову, а не окреслювати умови та межі денотації»², як це раніше робили дослідники, передусім структурні семантики.

Простір є однією з базисних категорій людського світосприйняття і свідомості. Визначаючи фізичні межі, у яких розгортається людське життя, простір, поряд з часом, входить до числа тих «фундаментальних»³ понять, за допомогою яких люди сприймають, осмислюють, витворюють світ і які представлені практично в усіх мовах світу.

Маючи знакову природу, простір посідає одне з центральних місць у символарії людської культури. Притаманна йому культурна семантика є однією з найдавніших символічних «мов» людства. Метафоризація на основі перенесення сприйняття простору як однієї з базових поняттєвих категорій широко використовується у мовній номінативній діяльності. Основою метафоричної транспозиції є фрейми просторового характеру, за допомогою яких людина орієнтується в просторі. Просторові характеристики переносяться на явища непросторового плану: реалії матеріального чи суспільно-політичного життя, перебіг історичних подій, психоемоційні стани людини.

Як одне з універсальних понять людської культури і один із найважливіших фрагментів концептуальної картини світу простір з притаманною йому символічною семантикою привертав увагу багатьох науковців, серед яких А. Вежбицька, Дж. Лакофф, Ю. Лотман, В. Іванов, Ю. Степанов, В. Топоров, В. Гак, Т. Цив'ян, С. Нікітіна, Т. Ніколаєва, І. Сєдакова, Л. Бабенко, Н. Слухай, Т. Філоненко та ін. Ідіоетнічні особливості вираження просторових реляцій в українській, англійській та іспанській мовах також ставали предметом науково-лінгвістичних студій (П. Редін, О. Кардашук, Ж. Соколовська, І. Путова, О. Євтушенко та ін.).

Проте на сьогодні не існує спеціальних мовознавчих досліджень, у яких особливості транспозиції просторових значень розглядалися б у контрастивному культурологічному аспекті, хоча таке звернення до матеріалу мов, що належать до різних груп індоєвропейської мовної сім'ї (слов'янської, германської, романської) — відповідно української, англійської, іспанської, — надає широкі можливості для зіставлення й виявлення як збігів в осмисленні й моделюванні простору, що зумовлені універсальністю психокогнітивних процесів людини, так і «яскравих, несподіваних контрастів і тонких відтінків»⁴, спричинених особливостями етнологічного і культурологічного характеру, специфікою типологічної будови тієї чи тієї мови, умовами її історичного розвитку тощо.

Отже, актуальність цієї розвідки зумовлена необхідністю осмислення культурних реляцій простору як фундаментальної категорії людського буття в міжмовному та міжкультурному аспектах, що сприяло б подальшій розробці теоретико-методологічних та емпірико-практичних основ мовознавчих досліджень у галузі сучасної лінгвокогнітивістики та лінгвокультурології.

Метою статті є комплексна характеристика мовних засобів репрезентації концепту ПРОСТІР в українській, англійській та іспанській мовах в аспек-

² Там же.

³ Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. Грамматическая семантика. Ключевые концепты культур. Сценарии поведения / Пер. с англ. А. Д. Шмелёва; предисл. Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелёва. — М., 1999. — 776 с.

⁴ Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. — М., 1986. — 143 с.

ті закономірностей переносу значень з просторової сфери в непросторову на тлі універсальних і національно-специфічних аспектів, характерних для процесу транспозиції ословленого знання, результати чого інтерпретуються в дусі ідей антропологізму в мовознавстві.

На основі аналізу мовних засобів, які репрезентують концепт ПРО-СТІР у трьох неблизькоспоріднених та різноструктурних мовах, вироблено фреймову модель реалізації мовної концептуалізації просторових уявлень, опрацьовану під кутом зору ідей модерних когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології.

Концепт уявляється нам як своєрідна парабола — крива значення слова, яке, власне, й становить об'єкт концептуалізації, одним своїм кінцем занурена у ментально-психологічну сферу індивіда — представника певної лінгвокультури, іншим — у реальний світ, що знаходить свою вербалізацію за допомогою певних мовних форм. У такій інтерпретації концепт може розглядатися як своєрідний «посередник» між словом, ментальною сферою людини та екстралінгвальною реальністю.

У контексті цього дослідження особливої актуальності набувають концепти, які у той чи той спосіб пов'язані з просторовими уявленнями певних етнічних соціумів. Такі концепти в науковій літературі ідентифікуються як локуси (лат. *locus* — «місце») — «просторові образи (моделі), що мисляться як закриті стосовно людини, культурно значущі для неї і соціально освоєні»⁵.

Як квант знання концепт являє собою багаторівневе / багатоярусне ментальне (психічно)-мовне образне утворення, глибинний смисл та істотні / типові ознаки якого, у свою чергу, увиразнюються через такі когнітивні структури, як фрейм та гештальт, зберігаючись у них у «згорнутому» вигляді й виявляючи здатність розгортатися при збудженні, активації семантичної (асоціативної) мережі⁶. Когнітивний обсяг *фреймів* розширюється за рахунок *субфреймів*, що належать до нижчих рівнів, зазвичай вони вміщують частину інформації (відношення «частина / ціле») і *слотів* — додаткових (термінальних) вузлів, що вбирають у себе нові смисли й адаптують фрейм до конкретної ситуації, змінюючи деталі відображеної у фреймі загальновідомої моделі.

У наукових розвідках лінгвістів і філософів культури (А. Вежицька, Є. Верещагін, Я. Голосовкер, А. Гуревич, В. Красних, О. Лосєв, Ю. Лотман, В. Маслова, П. Флоренський та ін.) окреслено характеристики простору як поняттєвої універсалії, яка є найважливішою формою світу й життя в ньому людини. Уявлення про простір під різними кутами зору досліджувалися в мовознавстві, психології, культурології та міфології. Різновекторність дослідження феномену простору сприяло становленню особливостей просторової картини світу — окремої людини, певного етносу чи людства в цілому, що зумовило її «багатошаровість» і доцільність трактування в термінах складного і рухомого семіотичного механізму⁷.

⁵ Прокоф'єва В. Ю. Русский поэтический локус в его лексическом представлении: на материале поэзии «серебряного века»: Дис. ... д-ра филол. наук. — СПб., 2004. — С. 9.

⁶ Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. — М., 2002. — С. 181–186.

⁷ Лотман Ю. М. Сюжетное пространство русского романа XIX столетия // Лотман Ю. М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. — М., 1988.

Формуючи універсальний, базисний код культури, просторові уявлення вже на ранніх етапах розвитку людства пов'язуються з ідеєю руху — переміщення в просторі, що становить його «внутрішню характеристику»⁸. У контексті архаїко-міфологічної моделі світу рух означає не просто зміну локалізації: він осмислюється як інструмент подолання й підкорення простору, виявом чого є досягнення центру як кінцевої мети подорожі. При цьому рух супроводжується й відповідними якісними змінами, найчастіше внутрішнім переродженням (ініціацією) того, хто рухається певним шляхом. Таким чином, фрейми «початок подорожі» та «рух» оприявнюють міфологему «шлях», що засвідчують міфопоетичні, фольклорні, а також художньо-літературні та публіцистичні тексти.

В інтелектуальній практиці логосної доби історично сформувалися два основні підходи до осмислення концептів ПРОСТІР і ЧАС: субстанціональний (Демокрит, Ньютон) і релятивістський (Платон, Арістотель, Г. Лейбніц, В. Вернадський). Епохальним за своїм значенням стало вчення А. Ейнштейна з його ідеєю органічної єдності простору й часу, які розглядалися вченим як елементи чотирирівимірного «просторово-часового континууму». У царині художньо-естетичної думки ця ідея своєрідно актуалізувалася в працях М. Бахтіна, який поєднав концепти ПРОСТІР і ЧАС стосовно літературно-художнього твору в одне формально-змістове ціле — хронотоп⁹.

У сучасній філософії простір мислиться як форма й необхідна умова існування фундаментальних матеріальних явищ і процесів. Властивостями простору традиційно вважають тривимірність, безперервність, однорідність, ізотропність, кривизну, кінечність / безкінечність. При цьому постулювання саме такої кількості і якості просторових вимірів залишається одним із найсуперечливіших питань філософської науки. Відсутність довершеної загальнофізичної картини простору, що стало особливо помітним у ХХ ст., спричинила дедалі ширшу розробку проблем природи й сутності простору, зокрема й у лінгвістичному вимірі.

Ізоморфізм основних для багатьох мов світу просторових моделей, структура яких визначається антонімічними субфреймами «попереду / позаду», «вгорі / внизу», «праворуч / ліворуч», «далеко / близько», пояснюється їх формуванням у практичній діяльності людини (спочатку безвідносно до соціальних, а також гендерних характеристик індивіда) на найбільш ранніх стадіях розвитку людської культури, коли ще не існувало спеціально виробленої системи просторових координат та засобів їх визначення, а тому людина використовувала найбільш прості, доступні, «підручні» точки відліку й виміру, дані їй у безпосередньому досвіді, — власне тіло й горизонтально орієнтований географічний простір (тобто поверхню землі).

На вищих стадіях цивілізаційного процесу базисний шар просторових номінацій конкретного мовного соціуму розширювався, ускладнювався, урізноманітнювався, зокрема й під впливом артефактів культури та історії кожного окремого етносу.

Специфіка просторових моделей, які характерні для «наївної картини світу» кожної з досліджуваних мов, аналізувалася в контексті презумпції

— С. 325–348.

⁸ *Топоров В. Н.* Пространство и текст // Текст: семантика и структура. — М., 1983. — С. 227–285.

⁹ *Бахтин М. М.* Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. — М., 1975. — С. 256.

стадіальності просторових уявлень людства. Як питомі для неї універсальні способи конститування простору розглядалися антропо- і геоцентричні просторові моделі. Було з'ясовано, зокрема, що антропоцентричний просторовий канон у мовній картині світу (МКС) реалізується за трьома напрямками — як антропоцентризм, антропометризм і антропоморфізм і оприявнюється через «олюднення» явищ навколишнього світу, створення «людиноорієнтованих» еталонів (стереотипів), які визначають кількісні та якісні вектори сприйняття дійсності. При цьому антропоцентричний і антропометричний принципи організації національних МКС назагал частіше заявляють про себе в процесах вторинної номінації — персоніфікації / метафоризації, метонімізації, тоді як антропоморфний принцип виявляється більш актуальним як підґрунтя для міфологізації просторових уявлень. Специфіка вимірів простору, ідентифікованих як геоцентричний код, передбачає характеристику його фізичних параметрів щодо горизонтальної поверхні (землі), яка береться за точку відліку (нульовий рівень). У цій парадигмі простір розглядається здебільшого у вертикальному зрізі, і його основні параметричні характеристики пов'язані з векторами, що лежать на одній лінії, відображаючи протилежні напрямки *угору* й *униз*. В англійській мові основними засобами просторового дейксиса на позначення орієнтацій *угору* й *униз* виступають лексеми *up* і *down* (а також *below* й *beneath*); в іспанській — *arriba* / *abajo*.¹⁰

Використання соматизмів є одним із найпоширеніших засобів мовної рефлексії просторових відношень. Відзначається існування міжмовної образності та аналогічного семантичного наповнення одиниць соматичної лексики, зокрема тих, що вживаються для мовного вираження просторових відношень чи номінації об'єктів простору (укр. *гирло* (ріки), рос. *устье*, англ. *mouth*, ісп. *boca*).

Концептуалізація просторових уявлень українською, англійською та іспанською мовами найрельєфніше постає в процесах вторинного семіозису, які було, зокрема, досліджено в контексті впливів процесу урбанізації на розширення діапазону й національну специфікацію засобів просторової номінації. Так, місто, услід за М. Вебером, Р. Белютіним, О. Гуньковою та ін., інтерпретується як «друга природа», антропогенний ландшафт, урбанізований простір. Семантико-когнітивний аналіз українських паремій з ключовими словами *місто* / *село*, *міський* / *сільський* продемонстрував дихотомічну протиставленість міста й села в українській МКС. При цьому в українській етносвідомості — переважно аграрній — відбувається концептуалізація мі-

¹⁰ Мовний матеріал було опрацьовано на основі таких лексикографічних джерел: Англо-український фразеологічний словник / Уклад. К. Т. Баранцев. — 2-е вид., випр. — К., 2005. — 1056 с.; Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін. — К., 2003. — 1098 с.; Толковий словарь английских пословиц / Р. Райдаут, К. Уиттин; пер. А. П. Нехая. — СПб. 1997. — 256 с.; Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. — К., 1963. — 791 с.; Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірник О. В. Маркович та ін. / Уклад. М. Номис. — К., 1993. — 768 с.; Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд., вступ. ст. М. М. Пазяка. — К., 2001. — 392 с.; *Calvo L. Martínez. Diccionario Ruso-Español*. — Barcelona, 1995. — 960 p.; *Diccionario de la Lengua Española*. — Madrid, 2001. — Vol. 1. — 1080 p.; *Martínez Amador E. Diccionario gramatical y de Dudas del Idioma*. — Barcelona, 1985. — 704 p.; *Hornby A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. — Oxford, 1974. — 1054 p.; *Longman Dictionary of Contemporary English*. — Harlow, 2005. — 1950 p.; *Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs* / By Richard A. Spears. — McGraw-Hill, 2006. — 1098 p.

ста як чужого простору (*Без грошей до міста, без солі додому*); село протиставляється місту як осередок житейської мудрості й високих моральних цінностей (*До міста по гроші, а на село по розум* тощо). Аналогічним чином антитеза «село—місто» відбилася й у творчості українських письменників другої половини XIX ст. — Івана Франка, Панаса Мирного та ін. Аналіз корпусу українських паремій дожовтневої пори засвідчує також, що у свідомості сільських жителів сформувалося уявлення про зарозумілість городян (*Що город, то нороз; Що город, то гонор*).

В англійській мові спільне для української та англійської МКС явище негативного конотування міста спостерігається в популярному вислові Вільяма Купера (XVIII ст.) *The God made the country, and man made town* (досл. «Бог створив село, а людина — місто») у значенні «штучні, створені руками людини об'єкти не такі гарні, як витвори природи». Типологічно спільним для української та англійської МКС виявилось й притаманне англійській мовній свідомості протиставлення мешканців міст та сільської місцевості (*town mouse / country mouse*). Однак, на відміну від української МКС, воно не є таким гострим і принизливим для мешканців сільської місцевості. Оцінні іпостасі урбанолексеми *town* для позначення різних форм соціальної активності індивіда в таких англійських фразеологічних одиницях, як *on the town* — про того, хто веде непутяче життя, *a man about town* — «денді, світська людина; жуїр», а також відверто негативні конотації, пов'язані з лексемою *city* у фразеологічних зворотах *city slicker* (амер.) — «чепурун, франт, пройдисвіт», *go up and down the city road* — «вештатися по міській дорозі» в зіставному аспекті (нагадуємо, що досліджуються вербалізації, властиві лінгвокультурам), можуть бути кваліфіковані як аломорфні явища. Натомість ціннісний потенціал сублокусів (субконцептів із просторовим значенням) *вулиця, бульвар, площа, базар / ринок* та їхніх дериватів виявляє ізосемію в усіх трьох зіставляваних мовах, що пов'язано з використанням лексичних компонентів *вулиця / street / calle* для актуалізації слоту «соціальна поразка, занепад»: укр. *бути (опинитися) на вулиці*; англ. *(to be) in the street*; ісп. *quedar(se) en la calle, echar a uno a la calle* тощо. Крім цього, в англійській, українській, іспанській мовній свідомості вулиця асоціюється із загальним, усередненим: укр. *людина з вулиці*; англ. *man / woman / men in the street*; ісп. *de la calle*. Як явище симетрії у трьох зіставляваних мовах варто розглядати й особливості використання деривата *вуличний* як аксіологічного маркера для позначення людей та явищ: укр. *вулична жінка (дівка)*, буков. діал. *вуличниця*; англ. *street woman / street walker*; ісп. *cantonera*; укр. *вуличний авторитет*; англ. *street credibility*.

Виявом аломорфізму можна вважати дихотомію міських «підпросторів», що найчіткіше простежується в корпусі англійських фразеологізмів з ядерним компонентом *вулиця (street)*: *high (main) street / back street*. При цьому з укоріненням «феномену міста» в культурній свідомості англійського етносу урбанолексема *street* починає дедалі частіше використовуватися і для номінування явищ непросторової дійсності — абстрактних понять, моральних якостей людини тощо (*a one / two-way street; to work both side of the street; (right) up your street; to be in the same street with smb.; life is one way street*), а назви окремих вулиць, зазнавши метонімізації, ідентифікуються сьогодні як позначення окремих сфер суспільного, політичного, економічного, культурного життя (*Wall Street, Downing Street, Harley Street, Lombard Street, Throgmorton Street, Grub Street, Wardour Street, Civvi Street, Queer Street*). В

українській мові такі приклади є менш численними; як найуживаніша відзначається топонема *Банкова*.

Аксіологічне навантаження має й урбанолексема *бульвар* / *boulevard* / *bulevar*, присутня сьогодні практично в усіх сучасних європейських мовах у значенні «широка алея посеред міської вулиці чи вздовж узбережжя», а також її деривати: укр. *бульварний*, *бульварщина*; англ. *boulevardier*; ісп. *bulevardera*. Аналіз випадків використання зазначених лексем як оцінних маркерів дозволив зробити висновок про те, що поняття, співвіднесені з бульваром (*бульвар*, *бульварний*, *бульварщина*), у зіставлюваних мовах назагал ретранслюють семантику ціннісного (естетичного) низу. Аналогічною є й аксіологічна маркованість прикметників: укр. *базарний* (*базарна баба*); рос. *площадной* (*площадная брань*); англ. урбаноніма *billingsgate* — «базарна лайка».

У зіставлюваних мовах широко використовуються можливості національної топоніміки. До цієї групи слід віднести насамперед паремії з топонімами, які асоціюються з подіями певної історичної епохи: укр. *Пронав (згинув), як француз в Москві, Були ляхам Жовті Води, буде ще й Пулява*; англ. *Meet one's Waterloo* — «Зустрітися зі своїм Ватерлоо»; ісп. *En Calatañazor, Almanzor perdió el tambor* — «У Калатаньяфор Альмансур загубив свій барабан».

Досить численну підгрупу становлять побудовані за схожими семантичними моделями іспанські й українські паремії з топокомпонентами, що відображають факти матеріальної культури локусу, фокусуючи увагу передусім на продуктах господарської діяльності мешканців конкретної місцевості чи населеного пункту. Іспанські паремії цієї підгрупи відповідають слоту «достаток»: *Pan de Bamba, mollete de Zaratán, ajos de Curiel, quesos de Peñafiel y de Cerrato la miel* — «Хліб з Бамби, булки з Саратана, часник з Кур'єля, сир з Пеньяф'єля, мед з Серрато», *Tres cosas tiene Almendralejo: trigo, cebada y vino añejo* — «Три речі є у Альмендралехо: пшениця, ячмінь і витримане вино». Натомість українські паремії в узагальненому вигляді відображають низьке матеріальне становище мешканців місцевостей, позначуваних тополексемами. Пор.: *У Печері — лягай спати без вечері; Сосниця розкішниця, єсть де сісти, та нема чого їсти; Городня — голодня; Піди й за Карпати, то треба бідувати; Піди за Бескиди — не збудеш біди* тощо.

Як явище асиметрії в контексті зіставлюваних МКС слід констатувати наявність великої кількості іспанських паремій, де подається естетична оцінка топооб'єкта, тобто «відображаються суб'єктивні уявлення носіїв мови про характер довкілля»¹¹. У більшості з них міститься позитивна оцінка локусу: *Quien no ha visto Granada no ha visto nada* — «Хто не бачив Гранаду, той не бачив нічого», *No hay peor cosa que ser ciego en Granada* — «Нема нічого гірше, аніж бути сліпим в Гранаді», *Quien no ha visto a Sevilla, no ha visto maravilla* — «Хто не бачив Севілью, той не бачив дива», *Lisboa, terra boa* — «Лісабон, мальовничий край», *Zaragoza la harta, Valencia la bella, Barcelona la rica, Huesca la atena* — «Сарагоса сита, Валенсія мальовнича, Барселона багата, Уеска чарівлива».

¹¹ ПUTOBA II. H. Топоним в составе испанских и русских паремий // Науч. вестн. Воронеж. гос. архитектурно-строит. ун-та : Современные лингвистические и методико-дидактические исследования. — Воронеж, 2008. — Вып. 1 (9). — С. 117–124.

Для прагматичної свідомості англійців майже не характерне таке емоційне сприйняття краси своєї батьківщини. Найбільше, на що в цьому сенсі спромоглися англійці — це перифрази на зразок *The garden of England* — «сад Англії» (про долину річки Івшем (*Evesham*) у графстві Кент).

Англійські приказки також засвідчують помітно більший історичний оптимізм і самовпевненість англійців порівняно з соціальним песимізмом українців, спричиненим складними умовами історичного розвитку їх батьківщини. Впадає в око і закарбована мовними формами більша соціальна згуртованість мешканців Британії, зумовлена раннім розвитком капіталістичних відносин і, відповідно, формуванням робітничого класу: *What Manchester says today, the rest of England says tomorrow* — «Що у Манчестері скажуть сьогодні, завтра скажуть в усій Англії».

Зіставний аналіз аксіологічних можливостей гідронімічних локусів *річка* і *море* дозволив зробити висновок про те, що гідронімічний локус *річка* найширше представлений в українській МКС, що зумовлюється особливостями геокліматичних умов на територіях, де селилися давні слов'яни. Цей екстралінгвальний фактор відображається, зокрема, в уявленнях українського соціуму про річку як велику кількість чогось (субфрейм «об'єм»), слоти «дуже багато» і «достаток»): *литися річкою (рікою, річками, ріками); медові та молочні ріки; молочні ріки і киселеві (масляні) береги*.

В англійській МКС, головним чином у пареміях, які виникли в середовищі англomовних переселенців у США, набуває актуалізації й аксіологізації така прототипна ознака гідролокусу *річка*, як 'рух води в певному напрямку', зумовлена фактом використання річок континенту як транспортних магістралей (*sell smb. down the river; send somebody up the river; up the river*). У системі просторових уявлень, питомих для іспанської МКС, відзначається деактуалізація семантики водотоку і руху *уверх / униз* по річці, яка зумовлена особливостями рельєфу країни.

Відзначаються розбіжності щодо «обсягу» використання і фреймової структури локусу *море* (англ. *sea*; ісп. *mar*) у зіставляваних мовах. Явища аломорфізму в цьому плані зумовлені насамперед факторами екстралінгвального порядку, зокрема тією обставиною, що Англія й Іспанія завдяки їхньому географічному положенню протягом багатьох століть були двома найбільшими морськими державами в Європі. Натомість Україна впродовж тривалого часу не була територіально пов'язана з морем, хоча в свідомості українського етносу здавна існують уявлення про такий географічний феномен, як *море*.

В іспанській мові гідронім *море* становить основу кількох концептуальних метафор, що утворюють слот «марно витратити зусилля, намагатися виконати роботу, наперед приречену на невдачу»: *echar agua en el (la) mar* — «лити воду в море» (пор. укр. *Нащо в море воду лить, коли море повне*), *arar (cavar) en el mar* — «орати море» (пор. укр. *море мукою засіяв*), *echar lanzas en la mar* — «поцілити / кидати списами в море», *meter la mar en un pozo* — «вмістити море в колодязь», *vasiar la mar* — «вичерпати море», а також слоти, що містять характеристики таких людських вад, як непрактичність, дворушництво, надмірні забаганки, необов'язковість, недотримання обіцянки: *no hallar agua en el (la) mar* — «не знайти води в морі; не зуміти зробити найпростішого; упустити з-під самого носа (щось)», *nadar (navegar) entre dos aguas* — «плавати між двох морів; прислужувати і нашим, і вашим» (семантика дворушництва виникає тут завдяки дейктичному прийменнику

entre — «між»), *querer (uno) la mar e sus conchas* — «хотіти моря та його мушлі [на додачу]; хотіти забагато», *escribir en el mar* — «написано на морі; легко забувати про свої наміри, кидати слова на вітер» (пор. укр. *вилами по воді писано*); *hablar uno de la mar* — «говорити щось морю; будувати нездійсненні плани».

Семантико-когнітивний аналіз українських, англійських, іспанських фразеологізмів з ключовими компонентами *рай* / *paradise* / *paraíso* засвідчує, що основою для виникнення переносного значення цих міфолем є прототипна (Біблійна) ідея цілковитого щастя, зумовлена й спільною етимологією названих міфонімів (від д.-ір. *pairidaēza* — «багатство, щастя, майно, скарб»): укр. *райське життя*, *земний рай*; англ. *earthy paradise* / *paradise on the Earth*; ісп. *paraíso terrenal*. Значення ціннісного верху передається також за допомогою іменників *небо*, *небеса* (як місця перебування Бога), що відповідає загальній просторовій орієнтації *уверх* (укр. *сьоме небо*; англ. *the seventh heaven*; ісп. *el séptimo cielo*). Відзначається превалююча іронічна забарвленість фразеологічних одиниць з лексемами *рай* / *paradise* / *paraíso* в зіставлюваних мовах: англ. *fool's paradise*; ісп. *paraíso de los bobos*.

Назви нижніх шарів потойбічного світу в аналізованих мовах є етимологічно відмінними, що може пояснюватися домінантним впливом різних культурних традицій: паганських вірувань, християнської релігії (укр. *пекло*; англ. *hell*; ісп. *infierno*), загальноєвропейської літературної традиції. При цьому в межах кожного із зіставлюваних мовних соціумів виділяється низка автентичних асоціацій, що становлять когнітивне підґрунтя процесів метафоризації назв нижніх субпросторів потойбічного світу. Так, група англійських паремій з компонентом *hell* об'єднується фреймом «безнадія, марні сподівання»: *not a hope in hell*, *not a prayer [in hell]*, *snowball's chance in hell*. Актуалізована в ідіомі *snowball's chance in hell* прототипна ознака пекла — надміру висока температура — в українській МКС становить когнітивне підґрунтя таких іронічно забарвлених паремій, як *У пеклі все тепло, а пойди в рай, то й дровами дбай*; *Як ути в рай, так у дров дбай, а як у пекло, так у так тепло*.

Таким чином, простір насправді є однією з центральних категорій (концептів) людської культури, за допомогою якої людина сприймає, осягає, усвідомлює світ, витворює його у своїй уяві та вербалізує засобами природної мови. Водночас, зумовлена культурно-історичним досвідом етносу / народу / нації, ця «універсальна» відбиває специфіку уявлень про простір у свідомості того чи того народу, яка особливо чітко увиразнюється при зіставному аналізі тих просторових уявлень, що історично склалися і дотепер існують у різних мовно-етнічних колективах.

V. M. BOHUTSKYI, I. O. HOLUBOVSKA

LINGUISTIC MODELS OF SPACE AS A NATIONAL-CULTURAL PHENOMENON

The article focuses on cultural and national peculiarities of space models in the Ukrainian, English and Spanish languages. The peculiarities of space models have been analyzed in the frames of «naïve world model», alongside with geometrical and evaluative aspects of semantic oppositions.

Keywords: concept, frame, subframe, slot, locale, sublocale, language world model, conceptual metaphor.

НАУКОВА КОНЦЕПЦІЯ Ф. ДЕ СОССЮРА У СВІТЛІ НОВИХ АВТОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Концепція Ф. де Соссюра відома насамперед у викладі «Курсу загальної лінгвістики», створеного колегами вченого. Опубліковані 2002 р. автографічні матеріали Соссюра ставлять під сумнів автентичність тексту «Курсу». У статті представлено короткий нарис історії публікації соссюрівських автографів та ключові відмінності між викладеними у них поглядами та традиційним розумінням концепції вченого.

Ключові слова: Ф. де Соссюр, мовна діяльність, мова, мовлення.

«Курс загальної лінгвістики» є продуктом абсолютно своєрідної видавничої історії. Ф. де Соссюр за життя розвивав свої ідеї тільки на лекціях і в дуже лаконічних рукописних нарисах, якщо не зважати на автограф «Про двоїсту сутність мовної діяльності» («De l'essence double du langage»), знайдений лише 1996 р., коли розуміння концепції науковця вже перетворилось у стійкий науковий стереотип. «Курс» був складений двома його послідовниками, колегами з кафедри Ш. Баллі й А. Сеше у співпраці з одним із його студентів А. Рідлінгером після смерті Ф. де Соссюра. Ш. Баллі й А. Сеше самі не слухали курсу загальної лінгвістики швейцарського лінгвіста. За неповними чернетками Ф. де Соссюра, але особливо за нотатками лекцій студентів редактори створили й опублікували в 1916 р. цілісний текст, при цьому постійно підкреслюючи авторство самого Ф. де Соссюра. Тож не дивно, що його багато хто вважає автором зазначеної книги. Досить часто Ф. де Соссюру приписують погляди укладачів «Курсу». Фактично лише дуже невелика група істориків і теоретиків мовознавства вказує на суттєві відмінності Соссюра «Курсу» і Соссюра автографів, частина яких була видана Р. Енглером 1974 р., а частина (досить важлива) — С. Буке у 2002 р.¹

У 1954 р. учень Ш. Баллі, професор Женевського університету Р. Годель опублікував частину виявленого ним матеріалу — додаткові записи лекційних курсів Ф. де Соссюра та його чернетки, що зберігаються в бібліотеці Женевського університету, під назвою «Зошити Ф. де Соссюра». У 1957 р. вийшло друком дослідження Р. Годеля «Рукописні джерела “Курсу загальної лінгвістики”», яке відкриває простір для досліджень оригінальних соссюрівських текстів. У цій книзі вміщено раніше виявлені автором матеріали й низку інших соссюрівських документів, а також студентських записів, не використаних видавцями «Курсу». «Треба прямо сказати, — зазначає автор дослідження, — що зі сторінок “Рукописних джерел” на нас дивиться дещо інший Соссюр, ніж той, якого ми звикли бачити в канонічному тексті. Та й образ Соссюра-лектора вимальовано більш масштабним, сконцентрованим

¹ *Saussure F. de. Écrits de linguistique générale / Etablis et édités par Simon Bouquet et Rudolf Engler, avec la collaboration d'Antoinette Weil. — Paris, 2002. — 353 p.*

на проблемах не лише внутрішньої лінгвістики, а й ширше — у межах філології, де є місце не тільки загальній проблематиці та порівняльній граматиці індоевропейських мов, а й окремим питанням романістики <...> і германістики, зокрема й літературознавчі праці і дещо загадкові <...> дослідження в галузі анаграм»².

Р. Годель першим звернув увагу на суттєві концептуальні розбіжності між текстом «Курсу» та автографами-нотатками до лекцій і статей, на неадекватність інтерпретації проблеми співвідношення мови й мовлення в «Курсі» та автографах. «Вивчення рукописних матеріалів, здійснене Годелем, свідчить про те, що перед читанням курсів лекцій із загальної лінгвістики Соссюр не виділяв дихотомії мови й мовлення. А в трьох курсах він її визначав у різних ракурсах. У першому курсі лекцій в основу розрізнення мови й мовлення покладені антиномії соціальне — індивідуальне, психічне — фізичне»³. Зазначимо, що В. Г. Кузнецов (а можливо, й Р. Годель) дещо спрощує проблематику. Із «легкої руки» А. Сеше про мову й мовлення прийнято говорити в термінах дихотомії та опозиції. Беручи до уваги основне положення концепції Ф. де Соссюра — ідею реляційної форми існування семіологічної інформації, можна піддати сумніву просте приписування характеристик мові й мовленню на основі дихотомій. Якщо розглядається «соціальне — індивідуальне», мова йде про волітивний чинник як каузальний рушій виникнення обох функцій. Мова соціальна за своїм виникненням (суспільна конвенція), мовлення ж є результатом вияву індивідуальної волі. Ця проблема ніяк не стосується ні онтології, ні телеології обох функцій мовного досвіду. Проблема «психічне — фізичне» має характер онтологічний, проте не безпосередньо, а в плані функціонування обох аспектів мовної діяльності. Мова функціонує тільки як сукупність психічних відношень, мовлення ж — як відношення психічного та фізичного. І це їх розрізняє, але не протиставляє й не відділяє одне від одного. Тому, аналізуючи концепцію Ф. де Соссюра у виданні Р. Годеля, слід пам'ятати, що йому в 50-х роках ХХ ст. не були відомі пізніші автографи, зокрема й останні, знайдені 1996 р. матеріали монографії «Про двоїсту сутність мовної діяльності»⁴.

Відзначаючи провідну роль Р. Годеля в першій критичній ревізії поглядів Ф. де Соссюра, Н. О. Слюсарева пише: «Примітки видавців на полях використовуваних ними рукописних матеріалів показують, що багато чого вони самі не розуміли й трактували часом досить довільно; провадили дискусії над кожною карткою, і текст поставав за обопільною згодою. Годель наводить деякі основні фрагменти з “Курсу” і демонструє, що Ш. Баллі й А. Сеше в деяких місцях розвинули чи змінили текст рукописів, уносячи до нього доповнення чи даючи власну інтерпретацію, хоча причини цих відступів не завжди зрозумілі <...>. Годель подає критичне прочитання деяких фрагментів з “Курсу” з паралельним текстом рукописів, що дозволяє виявити вставки й зміни, внесені видавцями в текст “Курсу” <...>. Р. Годель виконав цікаву й складну роботу щодо зіставлення всіх матеріалів, які він мав у

² Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике / Вступ. ст. и коммент. Н. А. Слюсаревой. — М., 1990. — С. 15.

³ Кузнецов В. Г. Учение Ф. де Соссюра в свете соссюрологии // Вопр. языкознания. — 2006. — № 5. — С. 110.

⁴ Див.: Saussure F. de. Op. cit.

своєму розпорядженні, і порівняв їх із “Курсом”, особливо ретельно проаналізував розділи, в яких потрактовано сутність лінгвістичного знака»⁵.

Після годелівського дослідження з’явилося ще одне серйозне критичне видання бернського філолога-романіста, учня Р. Годеля, Р. Енглера, який запропонував зведений список усіх студентських зошитів, використаних у тексті «Курсу» 1916 р. Р. Енглер зіставив усі рукописні матеріали з канонічним текстом «Курсу загальної лінгвістики», що дало йому змогу встановити, як співвідносяться інтерпретація видавців з оригінальними джерелами «Курсу»⁶. Він також проаналізував створення наукової термінології Ф. де Соссюром. Словник Р. Енглера містить терміни, уперше введені в науковий ужиток самим Ф. де Соссюром, і терміни, що існували раніше, але Ф. де Соссюр переосмислив їх у межах своєї теорії. Матеріали, зібрані в книгах Р. Енглера, вносять деякі уточнення в хід наукової думки швейцарського лінгвіста і дають змогу відповісти на частину дискусійних питань, неодноразово порушених у критичних статтях, тому що вони виникали під час читання канонічного тексту. З’явилася можливість відокремити думку Ф. де Соссюра від тих домислів, які належать, з одного боку, видавцям книги, а з другого, — її численним коментаторам.

Однак цього виявиться недостатньо, щоб розвіяти історичну двозначність тексту «Курсу загальної лінгвістики». Тільки інші соссюрівські тексти, а саме автографічні тексти із загальної лінгвістики зможуть жити в тіні «Курсу». Ці тексти, написані рукою Ф. де Соссюра, — підготовчі нотатки для лекцій, афоризми, нариси й різні примітки — фрагментарні вже самі по собі, були заново відфрагментовані між виданням 1968 р. і додатком, що виходить у світ 1974 р. Вони з’являються як «Джерела “Курсу загальної лінгвістики”», а не як автономний текстовий корпус. Ось чому наприкінці 1990-х рр. виникла нова видавнича програма (Буке — Енглер) — «Архіви Фердінанда де Соссюра», яку завершено 1999 р. створенням Інституту Фердінанда де Соссюра (Женева — Париж). Видання, визначені цією програмою, повністю об’єднують автографічні соссюрівські тексти, а також лекції із загальної лінгвістики, й доповнюють видання Р. Енглера 1968 і 1974 рр., систему індексації яких вони зберігають. Вихід першого запланованого тому, присвяченого лекціям із загальної лінгвістики, було затримано через несподівану подію — відкриття у 1996 р. нових рукописів, що містять нариси книги із загальної лінгвістики і які вважали загубленими.

Серед істориків мовознавства тривалий час побутував міф про те, що Ф. де Соссюр не створив цілісної концепції (вона була весь час у стадії становлення) і не мав наміру писати монографію з загальної лінгвістики. Висловлення на кшталт «Основою його відомої книги були усні імпровізації перед студентами, які професор і не думав не тільки видавати, але й записувати»⁷ є дуже сумнівними, бо Ф. де Соссюр, як з’ясувалося наприкінці

⁵ *Слюсарева Н. А.* [Рец. на:] R. Godel. Les sources manuscrites du «Cours de linguistique générale» de F. de Saussure. — Genève ; Paris, 1957. — 283 с. («Société de publications romanes et françaises sous la direction de M. Roques», LXI) // *Вопр. языкознания*. — 1960. — № 2. — С. 130.

⁶ *Saussure F. de.* Cours de linguistique générale, édition critique par Rudolf Engler. — Wiesbaden, 1968. — Т. 1. — 515 p.; 1974. — Т. 2. — 51 p.

⁷ *Алпатов В. М.* История лингвистических учений : Учеб. пособие. — М, 1998. С. 131.

XX ст., не тільки думав це зробити, а й записував їх, оформивши у вигляді монографії з розділами і досить чіткою логічною структурою.

Як відомо, 1890 р. Ф. де Соссюр планував написати книгу про фундаментальні поняття лінгвістики, за його словами, — «книгу про роль слова як основної перешкоди в науці про слова»; «книгу, в якій без ентузіазму та пристрасі я поясню, чому в лінгвістиці не існує жодного терміна, якому я надаю якогось змісту»⁸. На думку дослідників, це був безнадійний проект, оскільки не знайдено жодного його сліду. Усе ж деякі сумніви виникали: 1911 року в приватній розмові зі студентом на питання, чи записував він свої думки про філософію мови, Ф. де Соссюр відповів: «Так, записав, але вони загубилися десь у купі паперів, і я не можу їх віднайти»⁹. Потрібно було дочекатися 1996 р., щоб вони знайшлися під час відновлювальних робіт в оранжереї будинку роду Соссюрів у Женеві. Тексти містять надто зіпсовані часом нариси книги із загальної лінгвістики з назвою «Про двоїсту сутність мовної діяльності» (оригінальна назва — «De l'essence double du langage»). Також знайдено й інші оригінали — афоризми, нові підготовчі нотатки для женецького курсу тощо. Вони опубліковані 2002 р. в Парижі під назвою «Écrits de linguistique générale...» («Записки із загальної лінгвістики...»).

У книзі 2002 р. вміщені всі матеріали з 1974 року, а також чернетка монографії та деякі нотатки. Книгу структуровано у вигляді чотирьох частин:

1. Чернетки монографії з назвою «Про двоїсту сутність мовної діяльності».
2. Фрагменти та афоризми.
3. Інші записки із загальної лінгвістики.
4. Підготовчі нотатки для курсу загальної лінгвістики.

Книга починається передмовою обсягом вісім сторінок, укладеною видавцями матеріалів С. Буке та Р. Енглером, які описують історію розподілу нових документів. Знайдені папери об'єднано в різні частини. Перша частина документів «Про двоїсту сутність мовної діяльності» містилася переважно у великому конверті з листками паперу, на яких було написано: *двоїста сутність, двоїста сутність мовної діяльності, про двоїсту сутність мовної діяльності*, а також там лежала етикетка з написом «Наука про мовну діяльність»¹⁰.

Під назвою «Нові фрагменти» зібрано тексти, подібні до тих, що містяться в колишніх публічних бібліотеках та університетських фондах. У монографії вони опубліковані під назвою «Старі фрагменти». Заголовок «Інші записки із загальної лінгвістики: нові документи» об'єднує ті тексти, які небажано або неможливо було помістити в межах перших двох і наступного корпусів текстів. У четвертому корпусі подано тексти з назвою «Підготовчі записки для курсу загальної лінгвістики: нові документи», що знаходяться в колишніх публічних бібліотеках та університетських фондах.

Перша частина монографії «Про двоїсту сутність мовної діяльності» містить 29 розділів, у яких Ф. де Соссюр подав основні теоретичні положення своєї концепції.

⁸ Bouquet S. Après un siècle, les manuscrits de Saussure reviennent bouleverser la linguistique URL. — http://www.revue-texto.net/Saussure/Sur_Saussure/Bouquet_Apres.html [juin 2005].

⁹ Ibid.

¹⁰ Saussure F. de. Écrits de linguistique générale... — P. 13.

У першому розділі «Вступ» ключовою ідеєю є заперечення можливості протиставлення значення і форми, замість чого Ф. де Соссюр пропонує протиставляти фонетичну фігуру і значення-форму, впроваджуючи перший тип дуалізму мовної діяльності: «психофізіологічне — психічне».

Другий розділ складається з п'яти частин. У підрозділі 2a «Про двоїсту сутність: Принцип “перший і останній” у дуальності» автор зазначає, що лінгвістична ідентичність є абсолютно унікальною, бо асоційована з двох гетерогенних елементів, і що значення і знак — це факт чистої свідомості. Роздуми Ф. де Соссюра зосереджені на тому, що лінгвістична самототожність, тобто те, що є власне лінгвальним, полягає в сутності саме мовної діяльності. У підрозділі 2b «Положення тотожностей» Ф. де Соссюр наполягає на необхідності однозначної точки зору, тобто методологічної позиції, без якої неможливо зрозуміти будь-який факт мовної діяльності. Підрозділ 2c присвячений природі об'єкта лінгвістики. Автор подає теоретичні положення, явища загалом, що трапляються в *langage*, а також говорить про конкретні вияви мови. Він зазначає, що немає даної лінгвістичної сутності, нічого не існує поза думкою; не існує лінгвістичної сутності серед простих сутностей, даних нам. У 2d учений описує принцип психо-психофізіологічного дуалізму мовної діяльності. У підрозділі 2e представлено чотири підходи до аналізу можливих способів лінгвістичного дослідження: 1) системний підхід (або моментальний, граматичний чи семіологічний), єдиний, що може бути застосований до дослідження системи мови в статичі, 2) діакронічний підхід (для вивчення фонетичних змін і процесів, застосовується тільки до фонетики мовлення, яку розуміють як психофізіологічний просторово-часовий потік), 3) ретроспективний, або анахронічний, тобто етимологічний, підхід (найменш науковий, але найпоширеніший у дидактиці), 4) історичний підхід для системного зіставлення двох синхронних описів (можливий за аналізу мовної діяльності як культурно-історичного явища). Перші два способи проведення лінгвістичного дослідження властиві самій природі одиниць *langage*. Перший, системний, відповідає природі мовного стану, другий, діакронічний, — природі фонетичного потоку й вилучених із системи одиниць мовлення. Ф. де Соссюр стверджує, що сутність мовної діяльності двоїста, вона одночасно така, як у мови — системна, інваріантна, і така, як у мовлення — лінійна, безсистемна, варіативна, бо покликана регулювати відношення між двома абсолютно протилежними за сутністю площинами людського досвіду — сферою ідеальних й інваріантних понять та площиною лінійних чуттєвих уявлень.

Три наступні розділи присвячено фонетичній стороні мовної діяльності. Третій розділ складається із семи частин. Підрозділ 3a «Наблизитися до об'єкта» являє собою методологічну нотатку про дедуктивний і методологічно зумовлений характер мовознавства. У підрозділі 3b «Лінгвістика і фонетика» йдеться про залежність визначення об'єктів мовознавства від позиції мовознавця. У 3c «Наявність і кореляція звуків» подано ідею системної відносності фонем, а також тотожності значення і значущості, але не в бік значення, як це зроблено в «Курсі», а в бік значущості. У підрозділі 3d «Фізіологічно-акустична сфера вокальної фігури» стверджується, що акустично-фізіологічна сфера фонетичних фігур (фонетика) не є власне лінгвальною сферою, оскільки не може мати системного характеру. Критичні зауваження до некоректних фонетичних описів санскриту в аспекті лінгвістичної семіології подано в підрозділі 3e «Спостереження над гутуральними палатальни-

ми з погляду фізіології та акустики». У 3f «Значущість, смисл, значення» Ф. де Соссюр зазначає, що не встановлює жодної сутнісної відмінності між термінами *цінність, смисл, значення, функція або використання певної форми*, те саме стосується *поняття* як змісту певної форми, ці терміни є синонімічними. Про абсолютно негативний характер лінгвальних фактів — як із боку значень, так і з боку форм — ідеться у 3g «Значущість і форма». Четвертий розділ «Фонетика і морфологія» містить приклади із санскриту з огляду на зарахування одних фактів до етимології, а інших — до мовної системи. Про співвідношення звука і значення, відмінність фонетичної фігури і лінгвальної форми, сутність фонетичних одиниць ідеться в п'ятому розділі.

Шостий розділ присвячено аналітичній діяльності лінгвіста щодо виділення лінгвальних одиниць.

Сьомий і восьмий розділи можна розглядати як своєрідну теорію знаковості. У сьомому розділі «Зміна фонетична і семантична» Ф. де Соссюр подає своє розуміння чотириєдиності лінгвальної семіотичної функції (на противагу загальноприйнятому розумінню бінарної конструкції знака). Ця конструкція семіози складається з двох подвійних структурно-семіотичних відношень (відношень між значенням і формою), пов'язаних між собою за функціонально-генетичним принципом як загальне — часткове, де загальне — системний знак, а часткове — знак в одиничному конкретному використанні. Фонетичну фігуру, як і поняття, Ф. де Соссюр виносить за межі власне лінгвальної семіози. Учений використовує на позначення функційних сторін знака терміни *forme* і *signification*, причому багато разів підкреслює, що межа між ними є умовною і що форма — це те саме значення, але іншого зразка. Наступний розділ доповнює й конкретизує ці роздуми. У восьмому розділі «Семіологія» йдеться про розподіл семіотичної діяльності індивіда на три сфери: 1) домовну, власне поняттєву, суто мисленєву (одиницею якої є поняття); 2) післямовну сферу чистої акустики (власне фонетичну, одиницею якої є фонетична фігура) і 3) власне лінгвістичну або семіотичну сферу.

Розділи 9–12 є спробою розглянути семіологічні одиниці мовної діяльності у співвідношенні з різними дослідницькими підходами. Дев'ятий розділ «Передмова» присвячений методології системного аналізу на відміну від аналізу історичного чи ретроспективного. Під час розгляду типів аналізу фактів мовної діяльності десятий розділ Ф. де Соссюр планував як аналіз різних їх модусів. Зокрема, підрозділ 10a «Про сутність та ін. [Перспектива миттєва й фонетична. Стан]» містить початки аналізу стосунку мовної системи до фонетичного ряду. Для Ф. де Соссюра нормальний і стандартний мовний досвід (або мовна діяльність) — це саме *langage parlé*, тобто мовна діяльність, зреалізована в усній формі. *Écriture* (письмо) — вторинна (культурно-цивілізаційна) знакова діяльність, похідна від *langage parlé* й у звичному вияві завжди зумовлювана й супроводжувана *langage parlé*. Автор підкреслює психологічний сутнісний характер лінгвальних форм (що існують лише у свідомості мовця). У одинадцятому розділі «Різномірність знака» розглядаються можливості поєднання значень і форми, а в дванадцятому розділі «Мовна життєдіяльність» обговорюється здатність мови зберігатися й передаватися з покоління в покоління у процесі суспільного функціонування.

Розділи 13–19 присвячені широкому розумінню граматики. Автор стверджує, що фонетична система мови підпорядкована граматичній. Тринадцятий розділ «Категорії граматики» — це нотатка про умовність і релятивність

граматичної категорії відмінка, у чотирнадцятому розділі «Грамматичні правила» поставлено під сумнів можливість існування правил системних фонетичних змін поза граматиною. У п'ятнадцятому і шістнадцятому розділах «Характер моментальної фонетики» і «Правила моментальної фонетики» відповідно вказано на неможливість створення так званої моментальної фонетики, тобто системного опису фонетичних одиниць, узятих у їхньому актуальному психофізіологічному вимірі як протяжних у часі. На думку вченого, все, що може бути абстраговане від актуальної часової протяжності (діахронії), має не фонетичний, а суто граматичний характер. У наступному розділі «Реальне і потенційне мовлення» фактично розрізняє висловлення і його мовну модель. Спостереження про паралелізм, тобто ідею мовної парадигматики, представлено у вісімнадцятому розділі монографії. У дев'ятнадцятому розділі «Чергування» порушено проблему цілісності семіотичного простору й неприпустимості різкого протиставлення психічного й фізичного (фізіологічного).

Сукупність нотаток, починаючи з 20 розділу й до кінця монографії, — це презентація і доведення реляційної сутності семіологічних фактів і мовної діяльності в цілому. У двадцятому розділі «Негативність і відмінність» схарактеризовано ключове системне поняття реляціоністичної лінгвістики — поняття відмінності (різниці). У наступному, двадцять першому розділі «Ідентифікація. Відносні значущості. Точка зору» йдеться про неможливість ізольованого розгляду окремих елементів у мовній діяльності. У двадцять другому розділі порушено проблему системності як сукупності відношень-відмінностей. У підрозділі 22a порушено питання системного знака як цілого. Ф. де Соссюр вважає, що це сукупність відношень між поняттям (*sens* чи *idée*) і фонетичними фігурами, а не сума цих двох явищ чи їх сукупність (як це подано в «Курсі»). Вхід у цю середину, семіотичну царину («*dans le monde des signes*») з боку фонетичної фігури для швейцарського лінгвіста означає автоматично вихід зі сфери фонетики (як несеміотичної). У підрозділі 22b Ф. де Соссюр стверджує, що в мові немає ні окремих знаків (форм), ні окремих значень, натомість є лише відмінність знаків і відмінність значень: одні існують абсолютно тільки через співвідношення з іншими і, отже, є нерозривно взаємопов'язаними, водночас вони ніколи безпосередньо не відповідають одне одному. У двадцять третьому розділі «Пряме і переносне значення» автор доводить, що немає відмінності між «прямим» і «переносним» значеннями слів: кожне значення — це система відношень з іншими значеннями. У розділі «Знаки і негативність» Ф. де Соссюр зосереджує увагу на підкресленні факту, що у сфері *langage* немає позитивних одиниць, є лише негативні, тобто сукупності відношень відмінностей. Як продовження цієї позиції, двадцять п'ятий і двадцять шостий розділи містять роздуми Ф. де Соссюра про незалежність мовної системи від матеріальної реальності. Ідею про негативні властивості знакових одиниць розвинуто також у наступному розділі «Про сутність». У двадцять восьмому ж розділі «Індекс» Ф. де Соссюр дає визначення термінів *форма*, *буття*, *лінгвальна субстанція*, *член*, *фонологія*. Останній, двадцять дев'ятий, розділ містить низку розрізнених нотаток про мовні сутності.

Крім описаної чернетки монографії і старих матеріалів лекцій, нотаток та чернеток з видання 1974 р. нове видання рукописної спадщини Ф. де Соссюра містить ще кілька цікавих матеріалів, а саме:

1) так звані нові ІТЕМ, присвячені цілісному формально-семантичному статусу слова і невіддільності лінгвального значення від форми, позбавленим змісту пошукам витоків мови, соціальному характеру походження мови, функційній нерозривності мови й мовлення;

2) нові нариси про загальне мовознавство: «Мовна діяльність — Мова — Висловлення», «Знак», «Передбачення — Індукція» та окремі приклади латинських і французьких слів; у нотатці «Мовна діяльність — Мова — Висловлення» Ф. де Соссюр однозначно диференціює ці три функції людського мовного досвіду, окреслюючи мовну діяльність як основний об'єкт лінгвістики і як антропну функцію (функцію людської свідомості). При цьому він називає школу Ф. Боппа, з якою полемізує, школою початку століття: це свідчить про те, що нотатка була створена наприкінці XIX ст. і що вже тоді Ф. де Соссюр однозначно сформував свої погляди щодо об'єкта мовознавства;

3) нотатку про поняття мовлення (*discours*), з якої явно випливає, що саме *discours*, а не *parole* слід розглядати як мовлення;

4) нотатку «*Unde exoriat*», присвячену проблемі реляційного характеру слова;

5) нотатки до курсу загального мовознавства: «Безтілесна сутність одиниць мови», «Мовна діяльність», «Семіологія», «Система знаків — Множина», «Значущість — Множина», «Географічна дискретність», «Міжкультурний обмін».

Цих матеріалів, так само як чернетки монографії «Про двоїсту сутність мовної діяльності», немає в російському виданні «Нотаток» 1990 року («Заметки по общей лингвистике»). Нові «Записки із загальної лінгвістики» досі були перекладені тільки польською мовою у 2004 р.

Наскільки важливі сьогодні соссюрівські рукописи для лінгвістики й гуманітарних наук загалом? Цей доробок підтверджує, що «Курс загальної лінгвістики» (1916 р.) завуальовує, істотно спотворює, а іноді навіть суперечить ідеям Ф. де Соссюра. Спотворення стосуються таких ключових понять, як «*langage*» і «*parole*» («мовна діяльність» і «висловлення»), «*signe*» («знак як форма»), «*idiosynchrone*», «*diachronique*» і «*panchrone*» («ідіосинхронічний», «діахронічний» і «панхронічний»), «*arbitraire du signe*» et «*valeur linguistique*» («довільність знака» і «мовна значеннєвість / цінність»): майже незрозуміло, як вони залишилися в тексті Ш. Баллі й А. Сеше¹¹. У «Курсі» сказано, що Ф. де Соссюр розумів лінгвістику як «науку про мову в самій собі і для себе», інакше кажучи, як безтілесну алгебру чистого коду, тоді як його розуміння лінгвістики є повною протилежністю цьому твердженню. Як показують нові матеріали (й інвагуаційні женевські лекції, і нотатки до статті про У. Уїтні, і монографія, і так звані нові ІТЕМ), головним об'єктом лінгвістики для вченого є не мова, а цілісна суспільно-психічна мовна діяльність — *langage*.

Перечитування Ф. де Соссюра нині зумовлює формулювання нових завдань для практичної лінгвістики і є вкрай важливим для історії й теорії гуманітарних наук загалом. Критичному аналізу положень концепції, ви-

¹¹ Про це пише в передмові до видання нових матеріалів С. Буке (див.: *Bouquet S. Introduction à la lecture de Saussure*. — Paris, 1997. — 396 p.).

кладеної в автографах Ф. де Соссюра, присвячене наше дослідження¹². У ньому всебічно проаналізовано матеріали рукописної спадщини швейцарського лінгвіста й визначено ключові та найрелевантніші для його концепції поняття. Поки ж згадаємо лише кілька положень з нотаток і чернетки його монографії «De l'essence double du langage», які розуміють контрастують із загальноприйнятим розумінням соссюрівської концепції:

1. Розуміння мови як функційного семіологічного інструменту соціальної інтеракції, а не замкненої системи знаків.

2. Розуміння мовної діяльності (а не мови) як основного об'єкта дослідження в мовознавстві.

3. Розуміння мови як психосоціальної (а не об'єктивно-соціальної) функції мовної діяльності.

4. Розуміння діакронії як стану існування мовлення, а не як історії мови.

5. Виокремлення трьох темпоральних станів мовної діяльності — панхронії, ідіосинхронії та діакронії, а не двох (синхронії та діакронії).

6. Виділення чотирьох дослідницьких перспектив у лінгвістиці — семіологічної, діакронічної, ретроспективної та історичної, а не двох (синхронічної і діакронічної).

7. Розуміння знакової функції як двохаспектного й чотирискладного семіологічного відношення, а не як двобічного субстанціального знака.

8. Винесення поняття й фонетичної фігури за межі семіологічної чотирискладної схеми на відміну від традиційного розуміння поняття й акустичного образу як складників знака.

9. Оперування термінами *signification* (значення) і *forme* (форма), а не *signifiant* (позначення) і *signifié* (позначуване), а також *figure vocale* (вокальна фігура), а не *image acoustique* (акустичний образ).

10. Розуміння мовлення як спілкування й семіологічно-інформаційного простору (*discours*), а не лише як акту усного висловлення (*parole*).

Це далеко не всі розбіжності між «новим» і «традиційним» Соссюром, але навіть цього досить, щоб удатися до аргументованої інтерпретації нових матеріалів у зіставленні з «Курсом» і традиційною рецепцією.

(Харків)

О. Р. PROSIANYK

F. DE SAUSSURE'S CONCEPTION OF IN THE LIGHT OF HIS NEW-FOUND AUTOGRAPH MATERIALS

It is known that the work of the «Course of General Linguistics» was written by A. Scheche and S. Ballie and contained largely their interpretation of the views of F. de Saussure. R. Godel's attempts, who first drew attention to significant conceptual differences between the text of the «Course» and autographs-notes to lectures and articles, as well as R. Engler, who compared all handwritten materials with the canonical text of the «Course of General Linguistics», which made it possible to establish, how the interpretation by publishers correlate with the original sources of the «Course», did not have much publicity in the scientific world.

Published in 2002 the autographic Saussure materials confirm that the «Course of

¹² Просяник О. П. Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції. — Х., 2018. — С. 276.

General Linguistics» veils, significantly distorts, and sometimes even contradicts the ideas of Ferdinand de Saussure. It is found that for F. de Saussure the basic and complete object of linguistics is not langue (language), namely langage (linguistic activity) as an integral dynamic system of symbolic relations, as linguosemiotic activity of a person, one of the forms of his/her semiotic activity. It is established that one of the key categories in the conception of F. de Saussure is the category of relation. The basic relation that constitutes each unit of language activity as well as their structural elements in the conception of F. de Saussure is the difference / distinction (différence).

It is found that in contrast to the traditional bilateral understanding of a sign as a semiotic relation of the concept with an acoustic image, the linguist offers a complex system of proper semiotic relations of meanings, forms and their differences, connected, on the one hand, with concepts, and on the other — with the phonetic figures. Neither concepts (as extra linguistic functions) nor phonetic figures are the parts of semiotic relationship.

Key words: scientific conception, reception, language activity, language, speech.

В. І. Ярмач

СЕМАНТИКА І ПРАГМАТИКА ТЕМПОРАЛЬНОСТІ У СЕРБСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ: СТРУКТУРНІ, СТИЛІСТИЧНІ ТА КОМПАРАТИВНІ АСПЕКТИ

К. : Освіта України, 2018. — 484 с.

Рецензована монографія за своєю темою належить до студій у тій царині, що її можна назвати, використавши вираз Р. Й. Якобсона, «поезією граматики». Це традиційна, можна сказати, вічна й водночас завжди актуальна для філології проблематика, адже, з одного боку, розвиток наук мовознавчого і, ширше, філологічного циклу збагачує теоретико-методологічний апарат досліджень у зазначеній сфері, надаючи фахівцям нові евристичні можливості, й дозволяє формулювати нові завдання, а з другого боку, і самий об'єкт вивчення, мова художньої літератури, як поезії, так і прози, теж розвивається, розкриває потужний потенціал мови, її одиниць та категорій і підсистем, і це нове, що з'являється в художній мові, дає можливість подивитися по-новому і на віддавна притаманні їй риси й характеристики.

Рецензована праця складається зі вступу, чотирьох розділів (кожен з яких закінчується висновками), загальних висновків, списків літературних, наукових та лексикографічних джерел та одного додатка. У вступі крім стислого нариса теоретичної та методологічної проблематики вивчення конкретних і загальних особливостей структури й семантики категорій дієслівного часу в сербській мові та деінде окреслюється об'єкт і предмет дослідження, його загальна мета й підпорядковані їй завдання, апарат і джерельна база дослідження тощо, завдяки чому текст праці вводиться в систему координат, параметрів і критеріїв українського наукового дискурсу.

Характеризуючи сформований і застосований В. І. Ярмач теоретико-методологічний апарат, одразу зазначимо,

що ключовим для нього є дискурсивний підхід. Інакше кажучи, авторка не обмежується аналізом саме мовного матеріалу, текстів, а в них — різнопланових особливостей відповідних граматичних (і не лише граматичних) категорій. Поряд із цим вона бере до уваги і всю ту сукупність довкола мовних чинників, що є релевантними для функціонування минулого часу в сербському літературно-художньому дискурсі. Інакше кажучи, В. І. Ярмач послідовно керується засадою, згідно з якою адекватно аналізувати мовні одиниці і категорії, що виступають у певних текстах, можна лише за умови належного врахування й екстралінгвального (яке водночас є семіотичним) тла їхнього функціонування. Природно, що при цьому враховуються й особливості художнього, конкретніше, літературно-художнього, ще конкретніше — прозаїчного та поетичного дискурсу з його подальшими жанровими різновидами. Але варто згадати, що в монографії відношення мови як первинної знакової системи до вторинних знакових систем, що ґрунтуються на ній, не обмежується художньою літературою, а включає в себе і фольклор, і міфологію, і релігію, і, нарешті, науку.

Комплексність і багатоаспектність, які властиві дискурсивному підходові взагалі, у рецензованій праці отримують ще й інше, а саме польове, чи функціонально-семантичне, втілення, і це є ще однією визначальною рисою її апарату. Через це в першому розділі «Теоретичні засади вивчення претеритальних часових форм у сучасній сербській та східнослов'янських літературних мовах» поряд з формами минулого часу *sensu stricto* висвітлюються також і інші функціонально співвідносні з

ними граматичні категорії, уживані в літературному наративі, зокрема ті з них, які застосовуються в переносному значенні шляхом транспозиції.

Другий розділ монографії «Типологія використання граматичних засобів на позначення минулого часу в різножанровому сербському літературному дискурсі» вводить розгляд дискурсивного функціонування претеритальних одиниць сербської літературної мови в художньо-літературний контекст, і це виправдано тим, що застосування часу в художньому мовленні регулюється чинниками, істотно (хоч і не цілковито) відмінними від тих, які властиві мовленню поза художньому, у тому числі повсякденно-побутовому. Так, В. І. Ярмач звертає тут увагу на використання конститuentів поля претеритальності, наприклад, для передачі внутрішніх і зовнішніх рис і станів людини, на вживання їх у монологічній мові «від автора» і за умов діалогу персонажів, висвітлює роль цих одиниць як засобів структурування художнього тексту тощо. Ці та інші спостереження й висновки щодо стилістичних характеристик форм та експонентів минулого часу авторка робить з урахуванням жанрової та історико-літературної належності аналізованих нею текстів (таких, скажімо, як проза класичних авторів доби романтизму й модерну, гендерна проза, поезія декадансу і т. д.), у такий спосіб пов'язуючи ці характеристики з іншими властивостями тих чи інших різновидів сербського літературно-художнього дискурсу. Про деякі з цих питань йдеться в наступному, третьому розділі монографії «Особливості реалізації претеритальних форм дієслова у різножанровому сербському літературному дискурсі», де в поле зору авторки потрапляють тексти епістолярного, фантастичного, есеїстичного та літературно-критичного жанрів, тексти сюрреалістів з властивою їм невизначеністю хронотопу, та постмодерністів, таких як всесвітньовідомий нині М. Павич, фантасти Б. Пекич і Г. Петрович, тощо.

Усе це є свідченням того, що дослідження В. І. Ярмач виконано в широкій філологічній та семіотичній перспективі. Ця перспектива в її праці охоплює і ті

явища, що їх окреслюють як семіотичне перекодування, тобто використання, наприклад, просторового коду для вираження часових смислів, а також, і на цьому слід наголосити, використання суто часових значень як внутрішньої форми для вираження позачасової семантики. Це також підтверджує те, що когнітивна й антропоцентрична орієнтованість рецензованого дослідження — не просто словесна й термінологічна данина лінгвістичній моді, а справді суттєва його риса.

Безперечно оригінальним є четвертий розділ «Грамактико-стилістичні аспекти відтворення семантики сербських і східнослов'янських форм минулого часу в різножанровому художньому перекладі», у якому залучення релевантного інослов'янського матеріалу має не лише самодостатню цінність, але й поглиблює характеристику власне сербського мовного фактажу. У цьому розділі авторка розглядає переклади як із сербської, так і сербською мовою, аналізуючи їх за загальними й мовно-специфічними параметрами, зокрема з урахуванням співвідношень видо-часових систем сербського та східнослов'янського дієслова. Далеко не зайвим у цьому контексті є і останній підрозділ, присвячений типовим перекладацьким помилкам у відповідній сфері, адже й ці помилки також здатні надаватися до діагностичної інтерпретації і додаткове світло на сутність засобів вираження семантики минулого в зазначених мовах.

«Загальні висновки» авторки переконливо свідчать про те, що ефективне вивчення мовних особливостей функціонування експонентів претеритальної семантики в сербських літературно-художніх текстах потребує виходу за іманентно-мовні рамки. Змодельований нею науковий образ структури, функціонування й еволюції системи цих експонентів показує не лише її діахронічну змінність, а й суто синхронічну динаміку, а також її просторову варіативність і, нарешті, її розшарованість і водночас взаємопов'язаність у діаклічному вимірі, тобто її співвідносність із різними культурно-історичними циклами. Оця розчленованість, диференційованість представлення об'єкта дослідження, на-

явність у ньому численних різних і водночас співвідносних параметрів опису й аналізу, а також просто скрупульозна увага й повага авторки до різнопланових деталей, узятих зосібна й у їхніх взаємозв'язках і взаємовідношеннях, — усе це разом робить рецензовану монографію і інформативною, і цікавою для філологів-мовознавців різного фаху, а також і літературознавців.

Щодо наукової літератури, залученої авторкою до дослідження, то є підстави оцінювати її вибір як репрезентативний. Водночас, хоча словосполучення *вичерпна бібліографія* і можна з певною умовністю оцінювати як випадок *contraditio in adjecto*, усе ж здається, що не було б зайвим згадати досить давню монографію Г. Вайнріха «*Tempus — besprochene und erzählte Welt*» (1964), а також праці Ф. К. Штанцеля.

У додатку до монографії наводяться кількісні показники вживаності дієслівних форм зі значенням минулого у фрагментах деяких із проаналізованих

у дослідженні прозаїчних творів.

Отже, маємо всі підстави вважати, що рецензована монографія В. І. Ярмак становить самостійну, цілісну й завершену працю, яка є новою й оригінальною за своєю тематикою і присвячена питанням, актуальним для сучасної славістики та сербістики і також відповідних дисциплін із царини загальної теорії мовознавства й філології, таких як дискурсологія, теорія художньої мови, функціональна і стилістично стратифікована граматика, лінгвосеміотика тощо. Це дослідження відзначається ефективним теоретико-методологічним апаратом, коректно застосованим для опису й аналізу ретельно зібраної і доказової за своїм обсягом фактологічної бази. Наслідком цього став високий науковий рівень монографії, достовірність отриманих у ній результатів, зроблених авторкою спостережень і висновків, що мають безперечне теоретичне та прикладне значення.

С. С. ЄРМОЛЕНКО

ХРОНІКА

17—18 травня 2018 р. в Інституті литовської мови у Вільнюсі відбулася міжнародна наукова конференція «Соціокультурна роль словників: концептуальність, візуальність, зміна традиції», яка об'єднала лексикографів Білорусі, Латвії, Литви, Польщі, Росії, України, Чехії.

Пленарне засідання відкрила директор Інституту литовської мови І. Забарскайте доповіддю «Використання старих і нових лексичних ресурсів у семантичній сітці: нові можливості», в якій наголосила на значенні словників у ХХІ ст. Комп'ютерні технології та інтернет змінили мислення (з'явився 3D-вимір), а це в свою чергу змінило засоби і способи комунікації. У зв'язку з цим з'являються нові можливості: комп'ютерні технології дозволяють створювати мовні інфраструктури, багатофункціональні мультимедійні словники; збагатити класичні словники складними системами пошуку, новою додатковою інформацією, засобами аналізу. Сьогодні словники входять у поле створення глобальних баз даних і штучного інтелекту, а також мають виняткове значення для технологій автоматичного перекладу; виникає науковий дискурс, присвячений словниковій індустрії і модулям словникового бізнесу. Інститут литовської мови, зазначила доповідачка, розпочав роботу над проектом, присвяченим розвитку інфраструктури, в якому класичні словники будуть пристосовані до сучасних потреб. Основне завдання проекту — модернізувати інформаційну систему литовської мови шляхом інтеграції в неї нових репрезентативних ресурсів і створення лексико-семантичної мережі литовської мови. Наприклад, розроблено послугу «віртуальний смисл», яка через зіставлення даних класичних словників і нових технологій дозволить надавати вичерпну інформацію про поняття, зміни в їх значенні та вживанні в медицині, фінансах, інформаційних технологіях. Користувач отримає також відповідники до цих понять в інших

мовах. Поняття будуть візуалізовані, а послуга дозволить виявляти потенційно нові поняття.

І. Лемешкін (Прага) виголосив доповідь «Середньовічна балтійська лексикографія на службі ганзейських купців», у якій зіставив дві пам'ятки пруської мови — Ельбінгський словник і прусько-німецький словник С. Грунау, відомий за списками «Пруської хроніки» (до 1529 р.). Аналіз останньої рукописної пам'ятки, зазначив дослідник, дозволив зробити висновок про те, що для його укладання було використано не Ельбінгський словник, а більш раннє лексикографічне джерело, яке у другій половині ХІІІ ст. (після входження Ельбінга в політичний та економічний Ганзейський союз торгових міст північно-західної Європи) з метою навчання і вдалого ведення торговельної діяльності уклали молоді купецькі сини (*sprakelerere*). Реконструкція розмовника здійснена за допомогою вертикального прочитання розташованих поряд словникових статей, які в записках на пергаменті мали бути подані лінійно. Аналіз Ельбінгського словника свідчить про відсутність у корпусі давньо-прусської мови пруського-німецького купецького соціолекту.

Особливо зацікавила учасників конференції доповідь С. Мизникова (Санкт-Петербург) «Реєстри академічних словників російської мови: традиції та новачії», оскільки в ній йшлося про методику відбору та включення слів у академічні словники. Наголошено, що укладачі не мають ставити за мету фіксацію кожного нового слова в академічному словнику, оскільки для цього існують інші типи словників. Академічний словник покликаний описувати слова, які вже пройшли певний етап соціалізації та стали досить поширеними. Новий «Большой академический словарь русского языка» (1—24 тт., видання продовжується), наголосив доповідач, охоплює більш тривалий хронологічний період, ніж усі попередні академічні словники, і саме тому є унікальною скарбницею

російської лексики XIX—XX ст. Він містить одиниці не тільки літературної мови, але й широкі пласти сучасної побутово-розмовної, діалектної та спеціальної лексики, а також велику кількість нових слів, які закріпилися в узусі.

Робота конференції продовжилася на трьох секційних засіданнях. На першій секції виступила О. Лаптьонок (Мінськ) із доповіддю «Відображення системних зв'язків слів у академічному тлумачному словнику білоруської мови». Як зазначила доповідачка, системні зв'язки лексики у словнику опосередковано відбиваються в дефініції (меронімії, енантіосемії, гіпергіпонімічних відношеннях і частково синонімії). При цьому ці зв'язки здійснюються через спеціальні позначки й систему відсилань (на прикладі омонімії та синонімії). Дослідниця розглядає теоретичні та практичні проблеми, що виникають за такого підходу, і пропонує способи їх розв'язання. З цією метою вона наводить дані про ступінь представленості системних семантичних зв'язків слів у тлумачних словниках як близькоспоріднених мов (українська, російська), так і неспоріднених (англійська, французька). Результати отриманого дослідження будуть використані при створенні нового тлумачного словника білоруської мови, запланованого Центром досліджень білоруської культури, мови і літератури в Інституті мовознавства ім. Якуба Коласа НАН Білорусі. Паралельно з паперовою буде розроблено електронну версію словника.

У доповіді Я. Капранова (Київ) «Словникова версія діхронічної інтерпретації ностратичного етимона **mar*-a “tree, wood” на матеріалі “A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics: With Special Reference to Indo-European” у 3-х томах (Allan R. Bomhard)» подано широкий огляд різних думок щодо етимологічних джерел, зокрема ностратичних словників, у яких зроблено спробу обґрунтування спорідненості між деякими великими мовними сім'ями: алтайською, афрозійською, дравідійською, індоевропейською, картвельською, уральською. Аналіз словникової статті з ностратичним етимомом **mar*-a «tree, wood» в «A Comprehensive Introduction

to Nostratic Comparative Linguistics...», вважає доповідач, дозволяє 1) говорити про їх традиційність: словникові примітки, організація генетичного матеріалу за гніздовим принципом; 2) проаналізувати генетичний матеріал з метою встановлення подібних морфів на рівні фонології, морфології та семантики; 3) встановити різні ступені спорідненості мов не тільки з метою обґрунтування їх взаємозв'язку, а й для реконструкції проміжних правмовних етимонів (наприклад, усередині уральської мовної сім'ї — прафіно-угорський етимон); 4) визначити основні методи дослідження для фіксації закономірностей (наприклад, фонологічних — на рівні конкретної мовної сім'ї) встановлення ностратичного етимона, а також для демонстрації шляхів його методологічного пошуку конкретним дослідником; 5) систематизувати принципові методологічні критерії, характерні для цього лексикографічного джерела, що дозволяють інтерпретувати запропонований етимон як правмовний засіб для конструювання статті в ностратичному словнику.

З. Пахолок (Луцьк), І. Корольов (Київ) та А. Грітенене (Вільнюс) спільну доповідь «Проект першого литовсько-українського словника» присвятили проблемі перекладних двомовних словників, оскільки, незважаючи на давню історію контактів литовського й українського народів, таких словників не існує. Надруковано лише розмовник у двох книгах: «З України до Литви : Українсько-литовський розмовник» (2004) і «Lietuvių-ukrainiečių pokalbių knygelė : Литовсько-український розмовник» (2006). Проте накопичений теоретичний і практичний матеріал у галузі литuanістичної та української лексикографії є передумовою для створення першого перекладного двомовного словника. Мета такого словника — дати відомості про зіставлення лексичної бази литовської та української мов, сприяти підготовці висококваліфікованих кадрів у Литві та Україні зі знанням державних мов, розширити уявлення про спільну лексику двох близькоспоріднених мов.

У доповіді В. Сакалаускене (Вільнюс) і З. Саваневської-Мохо-

вої (Варшава) «Двомовні словники Антанаса Юшки з погляду XXI століття» аналізувалася лексикографічна спадщина вченого, яка раніше вже оцінювалася з лінгвістичної точки зору, проте не аналізувалася з метою вивчення етнолінгвістичних і соціолінгвістичних процесів, культурних зв'язків литовського і польського народів. Лексикографічні тексти А. Юшки є важливою частиною культурної спадщини Литви, оскільки в них порівнюється литовський матеріал з двома або кількома мовами. Метою співпраці вчених Литви та Польщі є пошуки спільного й відмінного в корпусі цих словників, характеристика ментальних уявлень литовців і поляків, представлених у словниковій спадщині А. Юшки.

У доповіді Д. Свідярскене «Про можливості наукової інтерпретації матеріалу в «Словнику топонімів Литви»» розглядалися дослідницькі приклади підготовленого до друку третього тому «Словника топонімів Литви» і робочий матеріал четвертого тому (перший том вийшов 2008 р., другий — 2014 р.). У результаті аналізу вдалося відкорегувати етимолого-словотвірний методичний підхід. Процес топонімічної номінації, номінативне значення, умотивованість топонімів показують, що в них закладена різноманітна інформація. Топоніми є частиною соціального устрою і відображенням ставлення індивіда до названого об'єкта. Як показують новітні регіональні дослідження з литовської топономастики, соціальна інформація, що міститься у власному імені, найчастіше є імпліцитною. Для її виявлення потрібно конкретизувати значення топоніма у мовленні, провести аналіз ситуації його вживання, а також звернути увагу на мовну свідомість носіїв мови при польовому збиранні матеріалу. Результати додаткового комплексного підходу в майбутньому словнику повинні бути представлені у вигляді скорочень або ж описовим способом, що дозволить виділити багатозначні лексичні мотиватори в литовському топоніміконі та підвищити значущість «Словника топонімів Литви».

Робота другої секції розпочалася з виступу І. Мігли (Рига) «Принципи формулювання дефініції у тлумачних

словниках латиської мови», у якому висвітлено важливе й досі не вирішене питання опису лексичного значення. Оскільки жодна лінгвістична теорія не запропонувала конкретного методу, головну увагу в доповіді було приділено визначенням у трьох тлумачних словниках латиської мови — різних за розміром, цільовою аудиторією та часом укладання. У всіх цих словниках використовується переважно описовий принцип тлумачення слова. Семантика слова розкривається із зазначенням явищ, умов, з якими пов'язане відповідне слово. На вибір слів, пояснень і прикладів, наголосила доповідачка, неминуче впливають ідеологія, відповідні соціально-політичні або економічні умови.

А. Розе (Рига) у доповіді «Неологізми в «Словнику сучасної латиської мови»: зміна традицій і актуальні проблеми» висвітлила важливі питання, з якими стикалися укладачі електронного «Словника сучасної латиської мови» (2003—2013). Виявлені недоліки були враховані й виправлені при перевиданні словника у 2014 р. Автор доповіді порівняла «Словник сучасної латиської мови» з іншими тлумачними словниками латиської мови та показала його унікальність, адже він уміщує в собі елементи словника іноземних слів, етимологічного та енциклопедичного словників.

Ю. Паєдене представила доповідь «Мозаїка ідентичності мешканців Жемайтії на прикладі словника кретінгських говорів (Kretingos tarmės žodynas)», у якій зазначила, що в литовському фольклорі жителів Жемайтії називають по-різному: і мовчазними, і впертими, і нерозторопними, і неввічливими. Проте саме мова характеризує людину, як і що вона говорить про себе та інших, хоча сама не помічає цього. Своєрідність висловлювання стає особливо помітною в живій мові. Велику кількість таких мовних перлин відображено Ю. Александравічюсом у словнику кретінгських говорів (2011). На матеріалі цього словника доповідачка прагнула показати, яким чином у мові жителів Жемайтії відбивається оцінка самих себе, як ця оцінка змінюється залежно від періоду життя,

як оцінюються люди і простір, у якому вони живуть.

Л. Вайчюліте-Семенене присвятила доповідь «Ідентичність людини в публіцистиці на матеріалі “Корпусу сучасної литовської мови”» розгляду різних зв’язків індивіда з самим собою та іншими людьми. Відправною точкою дослідження слугував аналіз слововживань прикметника *tapatus*, -i (ідентичний, -i) та його похідних у публіцистичних текстах, зафіксованих «Корпусом сучасної литовської мови» («*Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*»).

В. Чижик-Прокашева у доповіді «Укорінення поняття *sąjūdis* в литовській мові» визначила похідні слова і словоформи від основи *sąjūdis* (пух), що вживаються в сучасній литовській мові. Встановлено, що з’явилося 28 нових слів із похідною основою *sąjūdis*: 14 іменників, 12 прикметників, 1 дієслово та 1 прикметник. Вони утворені чотирма способами: суфіксальним, префіксальним, флексивним і шляхом основоскладання. Ілюстративний матеріал дослідження (441 речення) взято з корпусу литовської мови, створеного в Центрі комп’ютерної лінгвістики Університету Вітовта Великого в Каунасі, а також із пошукової системи Google.

У доповіді А. Грітенене «Литовські партизани у публіцистичному дискурсі» розглянуто поняття «литовський партизан», яке сформувалося в конкретних просторово-часових умовах організованого патріотично налаштованими литовцями руху опору Радянській владі у 1944—1953 рр. На підставі аналізу матеріалів «Корпусу сучасної литовської мови» виділено найтипівіші й факультативні ознаки цього концепту. Проаналізовано, як поняття «литовський партизан» сприймається в мовній свідомості зараз і як на сприйняття впливає історичний, політичний та ідеологічний контекст.

На третій секції І. Сметонене у доповіді «Словникова і когнітивна дефініція: спільне та відмінне» довела, що когнітивна дефініція відмінна від словникової за кількома параметрами. Так, словникова дефініція оперує елементами наукових знань, її мета — максимально точно відображення об’єктивної дійсності, тоді як когнітивне визначен-

ня спирається не тільки на науковий, але головним чином — на повсякденний суб’єктивний досвід мовця. При описі того чи іншого денотата спочатку виділяється його основний смисловий компонент, а потім, залежно від родового поняття, виділяються його диференційні ознаки. Особливо важливим при цьому, наголосила доповідачка, є те, що виділення основного компонента значення — це вільний вибір інтерпретатора, а характер диференційних ознак і їх пояснення залежать від обраного головного значення. У свою чергу когнітивна дефініція в своїй структурі має відобразити такі внутрішні зв’язки елементів дійсності, які визначені колективною мовною свідомістю суспільства.

М. Сметона у доповіді «Тлумачення в словниках синонімів і антонімів у світлі концептного аналізу» звернув увагу на те, що, вивчаючи словники, можна реконструювати словниковий образ світу. Цей образ, почасти застиглий, залежить безпосередньо від типу словника й методики його створення. Так, для «Словника литовської мови» («*Lietuvių kalbos žodynas*») характерна велика кількість історичного й діалектного матеріалу. У словниках синонімів і антонімів виокремлюють семантичну домінанту слова і на її основі будують опозиції значення досліджуваних слів або подають їх семантичні паралелі. Наприклад, слова *dim* (namai) — *sviet* (pasaulis) містять сему ‘дім’ як приватного і безпечного простору, а синоніми *dim* (namai) — *gizdo* (lizdas) підкреслюють значення дому як місця, куди постійно повертаються.

Автори доповіді «Принципи створення й основні етапи словника сполучуваності литовської мови» Л. Вілкайте-Лоздене (Вільнюс), Е. Рімкute, А. Белінскене та Й. Ковалевскайте (Каунас) повідомили про підготовку словника колокацій сучасної литовської мови, який відбиватиме особливості публіцистичного стилю. До електронного словника ввійдуть автоматично вибрані з матеріалів інтернет-порталу Delfi.lt за 2014—2016 рр. лексичні колокації, що складаються мінімум з двох осмислених слів. У доповіді були представлені використані методи автоматичного визначення колокацій та детально об-

говорено концепцію словника. У базу даних відібрано 100 найчастотніших, використаних у колокаціях, іменників (наприклад, *рік, робота, місце, людина, вивчення*). Кожний іменник входить до складу приблизно 250 стійких словосполучень, частотність яких нараховує від кількох тисяч до одиничних уживань. Планується вмістити в словнику близько 3 тис. колокацій. Для користувачів доступним буде не лише словник, а й уся база даних.

У доповіді «Поняття *gėlė* (квітка) в тлумачних словниках литовської, латиської, російської та англійської мов» Д. Люткявічене і А. Гайдене визначили особливості тлумачення поняття «*gėlė*» (квітка) у чотирьох мовах і сформулювали відповідне визначення слова *gėlė* для «Словника літературної литовської мови» («*Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*»). Дослідження показало, що литовські тлумачні словники виділяють тільки одне значення для *gėlė* — «рослина»; у словниках латиської, російської та англійської мов виділяється більше значень, основні з яких — «рослина», «орган розмноження рослини», «стебло з квітучою частиною». У «Словнику літературної литовської мови», зазначають автори доповіді, необхідно виділяти як мінімум три значення поняття «*gėlė*», дати детальніше тлумачення цього слова, як це роблять у тлумачних словниках інших мов, а також дослідити вживання його в «Корпусі сучасної литовської мови» та живому мовленні.

У доповіді Д. Мурмулайтіте «Поняття “лексикографія” в словниках» було зроблено спробу встановити, чи є лексикографія наукою, якщо спиратися на тлумачення цього слова в тлумачних та енциклопедичних словниках.

У результаті аналізу з'ясувалося, що хоча лексикографію у словниках рідко безпосередньо називають наукою, її дослідний аспект природно впливає з безлічі інших семантичних і контекстуальних параметрів: виділення теоретичної і практичної частин лексикографії, називання словникових досліджень академічними тощо.

Дві стендові доповіді представили білоруські науковці. В. Голубєва (Мінськ) у доповіді «Лексикографічна фіксація прислівників і авторська словотворчість» порушила питання обмеженої фіксації прислівників у більшості тлумачних словників російської, білоруської та української мов. Доповідачка наголосила, що, зважаючи на неповну лексикографічну фіксацію цього розряду слів, носії мови нерідко важко визначити наявність прислівникової лексики в мовній системі, а також розмежувати узусальні й оказіональні прислівники. Т. Помазенко (Мінськ) у доповіді «Лексикографічна діяльність Олександра Ружанцова» детально описала структурно-змістові особливості двомовного литовсько-білоруського словника військових термінів «Команды і назовы ў беларускіх аддзелах Літоўскага войска» О. Ружанцова (1921), який не був опублікований і зберігається в Бібліотеці Академії наук Литви ім. Врублевських (Вільнюс). Дослідниця виділила й детально схарактеризувала основні тематичні групи військової лексики, визначила способи лексикографічної обробки понять, наголосила на науково-лінгвістичній цінності словника і його ролі у зміцненні литовсько-білоруських мовних контактів.

Завдяки меценату А. Шакинису відбулася екскурсія учасників конференції в столицю Жемайтії містоТельшай.

3. ПАХОЛОК

(Луцьк)

Микола Петрович Савицький
(16.03.1935 — 24.07.2018)

24 липня 2018 р. на 84-ому році життя відійшов у вічність відомий чеський лінгвіст Микола Петрович Савицький.

М. П. Савицький народився 16 березня 1935 р. у Празі в родині російського емігранта міжвоєнного періоду Петра Савицького, відомого в Чехії як поета, історика, географа, педагога. Після закінчення гімназії Микола Савицький вступив на філософський факультет Карлового університету, де вивчав російську та українську мови. Уся його професійна діяльність ученого-мовознавця була пов'язана з академічними установами: після закінчення Карлового університету (1963 р.) з 1964 р. він працював спочатку в Кабінеті іноземних мов, Інституті чеської мови, а до кінця свого життя — у Слов'янському інституті Академії наук Чеської Республіки. Кандидатську дисертацію захистив 1974 р.

Коло наукових інтересів М. П. Савицького було дуже широким: від теоретичної лінгвістики в синхронії та діахронії до прикладної лінгвістики, зокрема двомовної лексикографії. Він брав участь у створенні таких колективних праць, як «Українсько-чеський словник» у двох томах (Прага, 1994–1996), «Великий чесько-російський словник» (Прага, 2005), «Українсько-чеський та чесько-український словник» (Прага 2008). У співавторстві з О. Лешкою та Р. Шишковою написав першу в історії чеської лінгвістики академічну «Граматику сучасної української мови» (Прага, 2001) у зіставленні з чеською мовою. Відомі також його праці з проблем синтаксису, дискурсивного аналізу тексту.

З 1992 по 2010 р. М. П. Савицький завідував відділом лінгвістичної славістики та лексикографії Слов'янського інституту АН Чеської Республіки. На цей час припадають його систематичні дослідження неологічних явищ у лексиці та фразеології чеської, української й російської мов. М. П. Савицькому належить заслуга в розбудові сучасної чеської неології та неографії в порівняльному аспекті. Результатом цієї праці була публікація серії статей (напр.: Martincová O., Savický N.. Hybridní slova a některé obecné otázky neologie // Slovo a slovesnost.— 1987.— Roč. 48.— S. 124–139; Sádliková M., Savický N., Šišková R.. Ke konfrontačnímu studiu dynamiky slovní zásoby // Československá rusistika.— 1988.— Roč. 33. N 2.— S.56-60) і словників (Savický N. P., Šišková R., Šlaufová E.. Rusko-český a česko-ruský slovník neologizmů.— Praha, 1999.— 133 s.; Krejčířová I., Sádliková M., Savický N. P., Šišková R., Šlaufová E. Rusko-český a česko-ruský slovník neologizmů.— 2-é, podstat., dopln. a oprav. vydání.— Praha, 2004.— 285 s.).

М. П. Савицький мав визнаний авторитет серед лінгвістів за кордоном. Він, зокрема, був членом редколегії журналу «Мовознавство» (з 2005 по 2017 рр.), а також друкував тут свої статті (Савицький М.П. Український синтаксис з погляду діахронічної типології // Мовознавство.— 2006.— № 2–3.— С. 45–49).

Високі професійні якості поєднувалися у М. П. Савицького з інтелігентністю, тактовністю, доброзичливістю. Світла пам'ять про Миколу Петровича Савицького, талановитого вченого та високопорядну людину, назавжди залишиться в пам'яті його українських колег і друзів.